

7538

910.4

W-51

1896

9

Յ Ո Ւ Շ Ք

Կ Ա Մ

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ք

910.4

Ա-51.

ay

ՅՈՒՇՔ ԿԱՄ ՅԻՇԱՏԱԿՔ

ԼՈՆԴՐԱՅԻ

ԳՐԵԱՑ

ԵԴՄՈՆԶ ԴԷՊՈԶԻՏԻՐ

1004
1797

g

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1896

Ն Ա. Խ Ա. Բ Ա. Ն

Առիսարհիս մեծագոյն և քան զամենն աշե-
լի բազմամարդ, հարուստ և վաճառաշահ քա-
ղաքն է Լոնդրա. զայն տեսողաց բերնէն մարդ
հիւսցոշմ' միայն կը լսէ, և ոչ երբեք իրական
նկարագիր. ամենայն գրիչք և հանձարք կը
փոքրիկանան նորս մեծոքեան առջև: Այնպիսի
հրապոյոյ՞ մ' ոչնի աչդ եզակիս քաղաքն, որ
նախ կը դիշբէ, յետոյ կ'ափշեցընէ և գրեթէ
անզգայոշքեան վիճակի մէջ կը ձգէ զմարդ՝
խոշոն և չափազանց զգացմանց ներքև. ընկ-
մելով, ինչպէս պատահէր է Երմոնդ Դե-Ա-
միչիսի:

Սա արդէն ժանօր է « Բազմալիպի » ըն-
թերցողաց՝ Կ. Պոլիս և Սիբա գողտրիկ գրոշ-
քեամբք: Ծնած է յՈՒՆԵՅՂ, Պիեռնետի մէջ,
յամին 1846. յետ լիռչի յաջողոշքեամբք ա-
շարտերոշ իշր ոշտոշմանկան շրջանը Կոշենոյի
լիկնոնին մէջ, գրեթէ բնադատ' մտաշ ի զի-
նոշորական վարժարանն Մոդենայի, ոշր զի-
նոշց գործածոշքեան մէջ այլ՝ հաշատար գրի-
քաջ և ձարտար հանդիսացաշ, որոշն փորձը
ցըցոշց յետոյ Կոշտոգայի պատերազմին մէջ

յամին 1866: Մեկ տարի վերջ՝ փորքեմտիոյ մէջ Զինուորական Իտալիա կոչուած բերքին տեսնոջ եղաւ, յորում՝ գեղեցիկ վեպեր և իշր գիւնոնորոշքեան միջոց պատահած դիպոշածոց նկարագիրներ հրատարակեց, որոնք հրաշալիք մ'են՝ բէ գգացման մասամբ, և բէ զոշարձաբանոշքեանր և միանգամայն յեզոշին և ոճոյն գեղեցկոշքեանր: Դեռ բոլորովին ձեռքէ չի ձրգած գեները՝ հրատարակեց Զինուորական կեանք կոչուած գիրքը, որով ցրցոշց երիտասարդ հեղինակն՝ բէ գրիչն աշեյի զօրաւոր և օգտակար գործիք մ'էր իշր ձեռքը քան տշրն: Այնուհետև բոլորոշց ի սպաւ գիւնոնորական ասպարեզը, և սկսաւ գրականոշքեանր պարասիյի, աւ որ բնական միտոշում մի կը գգայր արդէն մանկոշքեան ի վեր: Գրականոշքեան մէջ բոլորովին եւոր մասնաձիշոյ մ'ընտրեց իրեն, որ իրակ յաւաջ անմշակ բողոշած էր Իտալիոյ մէջ, որ է՝ պատմոշքիւն ոշղևորոշքեանց, նկարագրոշքիւն օտար երկիրներոշ և սովորոշքեանց:

Եւսի Սպանիայէն սկսաւ, այն երկրէն՝ որ չի է ասպետական համբաւոյ և քերքողական գրոյցներով: Այս գրքին մէջ՝ նիշքոյն յարմար՝ փափոշի և գգայոշն ոճ մ'ոշնի հեղինակս. իշր վրայ ըրած տպաւորոշքիւնք բոլորն ալ լոշաւաւոր և զոշարք կնիք մի կը կրեն վրանիկն լաշատեսոշքիւն մի, որ բնաւ չի տեսնոշիր իրեն միշս գրոշքեանց մէջ: Սակայն իշր հանձնորոյն ձկոշնոշքիւնը և նկարագրոշքեան ձոխոշքիւնը փորձեւոշ համար՝ կը բողոշ Իրերեան բերակղզոշն ջերմիկ պայծաւոշքիւնը, և կ'ան-

ցնի Ստորին-Նահանգաց մաւախալալատ և ցոշրտ երկիրը: Յետոյ, համաւօտ ակնարկներ ևս տալով Պարիսոշ և Լոնդրայի՝ զորս շտապով աշցեւեր էր, կը դաւնայ արևոտ աշխարհները. նախ ի Մարոկ, որոշն վրայ գրեւոշ միջոց՝ կըցաւ լոշալ միօրինակոշքեանէն զգոշաւալ, ինչպէս գիտցաւ ևս՝ Հոլանդայի մէջ՝ զգոշաւալ մաւախոշոյի և ստոշերի միօրինակոշքեանէն. ապա ի Կ. Պոլիս, յորում տեսաւ և հրաշալի կերպով նկարագրեց երկոշ աշխարհներոշն իրարանցոշնը, րախոշնը, խաւնոշրոյր Էշրոպիոյ և Ասիոյ, երկոշ քաղաքականոշքեանց, երկոշ կրօնից, և զանազան ազգերոշ պայծաւ երկնքի և ժոկոշ ազդեցոշքեանց ներքև, որոնք աննման են աշխարհիս վրայ:

Նոր տեսակ գրոշքեան մ'աւիր տոշին իրեն գաղրականոշքիւնք. Հարաւային Ամերիկա գաղրոյ Իտալացիք, շետով հեղինակիս համբաւը՝ այն տեղ հրաշիւցեցին զիւնքը, որպէս զի իրենց բողած՝ բայց արտով կապոշած հայրենեւացը վրայ խօսի, որ այն վերջին տարիներոշն մէջ բաշական փոխոշեր և զարգացեր էր ոշանամրք և ձարտարոշքեանրք: Բերոշնեցաւ նա հրաշերք. և միևնրեւ անեւքն այլ ևս աշեյի գաղրականք՝ կը սպասէին բէ աղո ոշղևորոշքեան արդիւնք պիտի լիներ գիրք մի, յորում նկարագրեր այն երկիրները և մարդիկը, ևս ընդ հակաւաւակն՝ Ովկիանոսը կտրած պահոշն՝ կը մտածեր բողրովին ոշրոշ եւր ոճով գրոշքիւն մի հրատարակեյ, յորում երևեր ինքն միանգամայն իրր լոշրջ մատենագիր, խորարարիւնց և դիտող միտք:

Ո՛րչափ որ տարիքն յառաջեց՝ և նոյնչափ ևս փորձ եղաւ աշխարհի և մարդկային ընկերութեանց, որով իշր ևս յիսկին շաշատեւոյթիւնն ևս յոշտեւոյթեան փոխուեցաւ: Այնուհետեւ բնութեան ամենայն երևոյթք և աւարկայք յաչս ևորս կորոշսին իրենց փայլը. ինքն ալ ամփոփեց իրեն քերթողական բռնիք՝ որ քերևս յոգնած էր, և սխաշ բարոյական և հոգեբանական ոշտովն սիրութեամբ պարսպիլ, որոյ արդիւնք եղաւ Բարեկամք անոշամբ գիրքը: Սոքր դիտողութեամբ լի գրութիւն մ'է, ալ յաճախ սկեպտեան գաղափարներով տոգորուած, որոշ նպատակն է ցոյցընել — տխուր ձընարտոյթիւն — քէ սակաշք եւ տոյգ բարեկամք՝ աշխարհիս վրայ տիրապետող անձնասիրութեան, շահախնդրութեան, ևսխանձոշ և ալ պեպկս կրից պատերազմիւն մեջ: Միւն հասարակութիւնն իշր տոյրական խանդիշ գրադած էր կարդարոշ այն էջերը, սակաշ մի ափշած Դէ-Ամիւիսի մոգական գրչիւն գծած ևոր ուղղութեան վրայ, հեղինակին շիլ — ինչպիս տոյր էր միշտ — ուրիշ երկասիրութիւն մի կը պատրաստէր, որոշ ևերչնութիւնն ունեցեր էր ծովուն վրայ յԱմերիկա ձանապարհորդած միջոց: Նաշուն վրայ ձանչգաշ ևս մօտէն գաղրոյաց խոշորք, որոնք՝ մեծամեծ յոյսերով լի՝ դեպ ի ևոր աշխարհը կը տանէին իրենց բշտատոյթիւնները, զանունք դարմաններոշ յոշտով երևակայեալ Երդորադեան ⁽¹⁾ աշխարհի մի

1. Eldorado, սպանիական բառ է, որ կը նշանակէ

երագած աշտտութեանց մեջ: Նոցա բշտաշտութեանց վրայ յոգոշած, տեղեր՝ մարդիկ և իրեր ևկարագրերոշ վարժ գրչովը վիպասանութիւն մի գրեց, Ովկիանոսի վրայ տիրողուով, յորոշմ ընրերցողն կը գգալ հեղինակին կարեկցութեան բարախոշմը և սրտին դաշնութիւնը՝ որ չէ կարող օգնել այնքան բշտատոյթեանց: Հագիշ քէ տոյն գիրքը աշարտեց, ուրիշ բշտաշտերոշ խոշմը մ'ալ գրաշեց ևորս ուշը և գոշը, այս է՝ մանկութիւնն, որ դըպրոցական առաջին տարիներուն մեջ քերականական աշերդդ մանրամասնութեանց ևերքիւն ընկձոշած և հեռակալ դասագրքեր ձեւերերին տրոշած, բնաշ ոշտմանց և կրթութեան մեջ գգալի յառաջադիւնութիւն չեւ ընր: Այս բանիս դարման մ' ընրեշ նպատակաշ գրեց Սերտը, — այսպիս կոչեր է՝ գի տղայոց սիրտը կրթերոշ պիտի ծաշայէ, — յորոշմ լի եւ այնպիսի աշարիւնի և վեհանձն գաղափարներ, որ անկարելի է կարդալ գայն առանց անոյշ գգացոշմ մի կրերոշ: Սոյն շրջանակին մեջ մտնելէն յետոյ, Դէ-Ամիւիս աշակերտներէն վարժապետաց եղաշ, որոնք ևոյնչափ բշտաշեւն, յաճախ զրկմանց և չբաշորութեան եերարկոշած, որոնց կրածներն քէ և անծաւօր չեւ հասարակութեան, ալ գրերէ միշտ մոեցոշած և անփոյր եղած. տոյն աշարց գրեց Վարժապետի մի վեպն: Այս եղաշ Դէ-Ամիւիսի վեր-

Ովկեշ. կը գործածուի օա՝ երևակայեալ աշտար՝ մի նշանակելու համար, ուր կը գտնուին բոլր թէ ամեն տեսակ հարստութիւն և երջանկութիւն:

ջին գրոշքիւնն, երե չոգեմք յիշել նորա ոչ-
րիշ ձեռնարանական և դպրոցական հանդիսից
առքիւ խօսած բազմաքիւ ձառերը :

ԴԷ-Ախիսի գլխաւոր յատկոշքիւնք են՝ փա-
փոշի զգայնոշքիւն, յստակ բացատրոշքիւն գա-
ղափարաց, ձոխ երեւակայնոշքիւն, ջերմոշքիւն
զգացման՝ որ սաստիկ կը յոգե ընթերցողը,
պարզ և վայելոշ ճերդաշնակոշքիւն ոճոյ : Սա-
կայն յաճախ իրեն ունեցած բռնուն տպաւո-
րոշքիւնք ձգած են գիւնը չտալագանց զգաց-
մանց և բացատրոշքեանց մէջ. որով քե և չի
սխալիր բնաւ, բայց մերք ձըմարիտ գրած ի-
րերն այլ այնչափ կը մեծցնէ, կը ձոխացնէ, կը
գեղեցկացնէ, որ գրերէ ձըմարտոշքեան սահ-
մանէն դուրս կ'ելնէ. այսպէս, օրինակ իմն,
այն սնձիւնքը՝ որոնց այնպիսի գեղեցիկ ձիւ-
րեր կ'ընծայէ, կարծես քե իրականոշքեան մէջ
անկարելի պիտի լինի գտնել զանոնք. այն
աշխոյժը և եռանդը՝ որով յաճախ հեղինակին
աչքէն արտատուք կը հոսեն՝ գեղեցիկ աշ-
խարհի, անեման տեսարանի, արուեստի հրա-
շակերտի, կամ նշանաւոր մարդու մ'առջև,
պղպջակի կը նմանին՝ որ մէկ վայրկեանի մէջ կը
յոժոռնին :

Գարով առաջիկայ գործոյս, սոյն Յուշք
կամ Յիշատակք, ինչպէս կուէր է գայն հեղի-
նակը, նախ և առաջ հրատարակուէր են ի
Միլան, Իտալական պատկերազարդ Հանդի-
սին մէջ, առանց յատուշ գիրք ձեւացնելու
դիտման : Սակայն այնչափ ախորժելի եղան
ընթերցողաց՝ նկարագիրներու ձըդոշքեան և

կենդանոշքեան պատճառաւ, որ ընթերցողը փա-
փաք յայտներ են՝ քե՛ հրատարակչին և քե
հեղինակին՝ առանձին հատորիկ մի կազմելու
համար : Հեղինակն շատ դժուարոշքեանք հա-
շակեր է այդ փափաքին, խնդրելով հրատա-
րակչէն՝ ծանոցանել ընթերցողաց՝ քե այս է-
ջերն յրագրի համար գրուած են, հետեւաբար
սկիւր չէ իրրու գիրք նկատել և քննադատել
զանոնք :

Հ. Յովհ. Թորոսեան

ՅՈՒՇՔ ԼՈՆԴՐԱՅԻ

Ա

Կ'անձրեւէր, ծովն յուզուած էր, նաւն մակոյկի պէս կը պարէր. Դիեպէն հազիւ կէս ժամ հեռացած՝ կենացս մէջ առաջին անգամ զգացի ծովու հիւանդութեան երեւոյթները: Նաւուն մէջ կային բազմաթիւ տիկնայք, մեծաւ մասամբ անգլիացիք, որոնք պանիր և ապուխտ կ'ուտէին ուրախ զուարթ, առանց նշան մ'անգամ տալու՝ թէ կը զգային այն սարսափելի ալէկոծութիւնը, որ իմ և այլոց աղիքները վեր վայր կ'ընէր, և մին արդէն տրտունջէն աւելի բաներ զուրս տուեր էր բերնէն: Եւ սակայն ստոյգ է՝ թէ ծովու հիւանդութիւնն գերազանց կ'ընէ զմարդ բան ո՞ր և է մարդկային սնապարծութիւն: Եթէ կէս ժամ առաջ ըսէին ինձ. — Տէս, հոս այնչափ զրամ կայ՝ որ փոխանակ տասն-

ուհինդ օր միայն կենալու ի Լոնդրա, ինչպէս միտքդ զրեր ես, կրնաս այնու ամիս մի կենալ հոն, և ապա պառոյտ մ'ընել Սկոտլանդ մէջ և երթալ մինչև յիռլանդա. արդ այդ բոլոր զրամը քուկդ պիտի լինի, եթէ այս տիկնանց առջև այնպիսի դիրք մ'առնուս՝ որ ծիծաղելի լինիս, — կը խոստովանիմ մեծամտութիւնս, — այդ առաջարկութիւնը պիտի մերժէի: Կէս ժամ յետոյ՝ ընդ հակառակն, ինկեր էի՝ անսահման զգուանքով մի անձէս՝ երկու աղտեղի պարկերու վրայ, մէկ ոսքս արեւելք և միւս ոսքս արեւմուտք երկնցուցած, զլանաձև գլխարկս ճգմած մէկ ականջիս վրայ, տաքատու վեր ամփոփուած՝ որով կը տեսնուէր թիզ մի ձիւթապատ վարտիքս, զլուսս կը պարտէր, և այնպիսի յուսահատ լքում մի տիրեւ էր զրաս, որ կրնայի վհատառքեան տգեղ արձանի մի օրինակ լինել: Ո՛հ, պէտք է ըսել Փուշինեայ հետ, թէ ծովու հիւանդութիւնն սաատիկ և տագնապիչ հիշանդարքիւն մ'է: Ուրիշ մեծագոյն տանջանք մ'էր ինձ՝ մօտս կեցող գաղղիացի խեղկատակ մի, որ հետոս ի միասին մեկնած էր Պարիսէն, և ծաղրածելով կը զայրացնէր զիս, ամէն հառաջանքիս կրկնելով. — Բայց դռք հիշանդէք, սիրեցեալ տէր իմ... և այլն:

Նոյն իսկ այն մտածութիւնը, — թէ այս երեկոյ պիտի տեսնեմ Լոնդրա — որ այնչափ կը յուզէր զիս առաւօտուն, նոյն միջոց անտանելի տաղաւթով մի կը պատճառէր ինձ: Եւ ըսել զարձեալ, թէ եկեր եմ այս տեղ, — կը մտածէի այն զառանցանացս մէջ, — իմ ընտրութեամբս՝ յօժարութեամբս, զուարճանալու համար: Ո՛հ, որչափ անմիտ եմ եղեր: Եւ մտածել, թէ ստիպեալ եմ նորէն անցնելու ծովէն: Ո՛հ, անկարելի է. պիտի չընեմ այդ բանը, կ'ընտրեմ մեռնել... Յանձն կ'առնում մնալ Անգղիոյ մէջ... պիտի ջանամ միջոց մի գտնել Լոնդրայի մէջ ապրելու համար... կրպակի մի մէջ օգնական կամ սպասաւոր պիտի լինիմ, ուսուցիչ ի տալերենի... միայն թէ այլ ևս ծովու երես չի տեսնեմ: Լաւագոյն է մեռնիլ, երբ որ ժամս հասնի. այլ այսպիսի տանջանք ոչ բնաւ:

Մի քանի ժամ յետոյ Բրայտոնի երկաթուղոյ կայարանին մէջ կը ճաշէի, և Անգլիոյ մէջ մեռնելու դիտաւորութիւնը բոլորովին մոքէս հասնելէ:

Սկսեւ էր մթնել, երբ ճանապարհ ելայ դէպ ի Լոնդրա. երկաթուղոյ կառաց անկեան մի մէջ կ'ծկեցայ և սկսայ այն մեծ մտածու-

թեան համը առնուլ՝ թէ մի քանի ժամէն Լոնդրա պիտի լինիմ: — Լոնդրա: — Կը կրկնէի այս անունը, հաճութեամբ մի կը հնչեցնէի զայն մտքիս մէջ, ինչպէս սեղանի մի վրայ կը հնչեցնեն ոսկի դրամ մի: — Լոնդրա: — Անբացատրելի ուրախութիւն մի կը զգայի ըսելու ինքնիրենս, իբր թէ չգիտնայի յառաջագոյն, թէ տարօրինակ քաղաք մ'էր այն, մեծ ծով մի, Բարեւոն մի, անգլոնոյ մի, առասպելական իր մի: — Աշխարհիս ամենամեծ քաղաքն է, կը մտածէի, — և ասոր մէջ բացարձակ բան մի կայ, որ ուրիշ ոչ մէկ քաղաքի մէջ չի գտնուիր. վասն զի եթէ կան ուրիշ գեղեցիկ քաղաքներ, որո՞ւ համար կարելի է ըսել. — Ամենագեղեցիկն է: — Նոր հաճոյք մ'է յիշուի տեսնել մի բան, որ կերպով իւրք աշխարհիս վրայ ապահովապէս գերազոյն աստիճանը կը զբաւէ. բան մի, քան զոր անգրագոյն կարելի չէ ուրիշ բան մտածել՝ առանց երազոց աշխարհին մէջ մտնելու. բան մի՝ որուն առջև կրնաք ըսել. — Ո՛չ մէկ մարդ քան զայս աւելի մեծագոյն բան տեսած չէ: Յետոյ կ'ուրախանայի մտածելով՝ թէ կ'երթայի ի Լոնդրա առանձին, առանց ծանօթ մ'ունենալու այն տեղ, առանց յանձն-

արարական թղթոց, ինչպէս որ կ'երթայ մարդ՝ երբ ուզէ փորձել թէ ինչպէս կը կորսուի այն ուղիքանսին մէջ, կրելու համար այն երկիւղի զգացումը՝ զոր կ'ընեն մարդու վրայ անծանօթ մեծամեծ միջոցներն, ջախջախութեամբ համար, միով բանիւ՝ զգալու այն պարզ և բովանդակ տպաւորութիւնը՝ զոր կ'ընէ օտարականի հոգւոյն մէջ այն անհուն քաղաքն։ Այս բանիս նկատմամբ այն առաւելութիւնն այլ ունէի՝ որ անզղիւրդէն բաւմանաբար չէի գիտեր։ զրամն չափաւոր էր, պայուսակ մի միայն ունէի՝ որ մարդու գութը կը շարժէր։ և վերջապէս այն ամէն բան՝ որ կարևոր է մարդուս ինքզինքը փոքրիկ և հէք ճանչնալու՝ մի մեծ անծանօթ քաղաքի մէջ։ Այս ամէն բաները մտածելով, ձեռներս կը շփէի և կ'ըսէի. — Լոնդրոն, պատրաստ եմ։

Խոր գիշեր էր՝ երբ քաղաք հասայ։ Առանց զգալու ներս մտայ, և զարմացայ՝ երբ նշան ըրին ինձ վար իջնելու շոգեկառքէն։ Վար կ'իջնեմ, Լոնդոնըրբի իայարանի ծածքին տակ կը գտնուիմ, կառքերու և լոյսերու հեղեղի մի մէջ։ Ինձ ամենէն աւելի մտիկ կառքին վրայ կ'ենեմ և կառապանին թղթի կտոր մի կը ցուցնեմ, որու վրայ գրուած էին անունը և փողոցը այն պան-

դոկին՝ զոր ինձ խորհուրդ տուեր էին ի Պարիս։ Կառապանն կը կարդայ զայն, նշան կ'ընէ թէ հասկըցաւ, և սակայն տեղէն չի շարժիր։ Նշանացի կ'իմացնեմ իրեն որ կառքին վրայ ելնէ և մեկնինք։ Բայց նա անշարժ կը կենայ։ Կը սկսիմ բարկանալ իրեն և զաղղիւրդէն լեզուով ծանր խօսքեր ըսել։ Նա բան չի հասկնար, և հանդարտ յեցած դռնակին՝ կը սկսի շաղփաղփել հետո անզղիւրդէն։ Յուրա է՝ կը մտնիմ, — կ'ըսեմ ես, — ինչպէս ընելու է. և ծալելով բազուկներս՝ երեսը կը նայիմ։ Ինքն այլ բազուկները կը ծալէ և ինձ կը նայի. և այսպէս վայրկեան մի իրարու երես կը նայինք։ Վերջապէս համբերութիւնս կը հատնի, վար կը ցատքեմ, կը պոռամ ալանջէն վար, — Զորե՛, — և ինքնիրենս կը սկսիմ երթալ։ Վերջը հասկըցայ թէ զիս պանդուկ չի տանելուն պատճառը՝ տեղւոյն հեռաւորութիւնն է եղեր։ Ինքնիրենս կ'երթամ։ Բայց ինչպէս և ո՞ւր։ Կը խոստովանիմ թէ այն վայրկեանին լքում մի զգացի։ Կայարանին այն մտքէ վեր ընդարձակութիւնն՝ որոյ ելքը չէի գտնեմ, չգիտնալս՝ թէ ո՞ւր պիտի երթամ գլուխս զարնեմ, այն առաջին անյաջող գիպուածն՝ որ ձախորդութեան մի գոյակ կը թուէր ինձ,

3022 Լոնդրայի

պայուսակին ծանրութիւնն՝ որ կ'արգելոյր քայլերս, խոնաւութիւնն՝ զոր կը զգայի վրաս, զիշերն, խառնակութիւնն, այս ամէն բան տխրութեան և երկիւղի յանկարծական զգացում մ'ըրին վրաս: Յետ փոքր ինչ ժամանակ աստ անդ մոլորելու, անցայ մի գուռ և ինքզինքս զուրսը գտայ: Կարծեցի թէ խառնակութեան վհի մի մէջ ինկայ: Շառաշիւն մի կառքերու՝ զորս չէի տեսներ, սուշել մի շուքեկառաց՝ որոնք չէի գիտեր թէ ո՛ւսկից կ'անցնին, խառնակութիւն մի լոյսերու՝ վերը և վարը, ամէն կողմ և ամէն բարձրութեան վրայ, մառախուղ մի՝ որ չէր թողուր ինձ նշմարել ո՛չ կերպարանք և ոչ հեռաւորութիւն, երթեկութիւն մի մարդկանց՝ որոնք կարծես կը փախչէին. այս եղաւ ահա զիմացս ելած առաջին տեսարանը: Տատամսեւում, կազալով՝ բաւական ճանապարհ կտրեցի, ապուշի նման, չգիտեմ գլուխս ո՛ւր. յետոյ, այլ ևս չկրնալով տանել պայուսակս՝ գետին զրի և կանգ առի: Բախտը բերաւ որ՝ աչքս վերցնելով՝ տեսայ զունաւոր լսպտեր մի, որուն վրայ գրուած էր, Գաղղիէ լեռն կը խօսուի: — Պանդոկ մ'էր. մեծ շունչ մ'առի, վերուցի բեռս և ներս մտայ երկշատութեամբ, քաղաք մտնող շինականի

կերպարանքով: Խոժոռ բնաւորութեամբ կին մի, որ տիրուհին էր, լսելով իմ առաջին խօսքերս՝ կանչեց սենեկապանը, որուն հարցուցի թէ արդեօք սենեակ մի կը գտնուի ինձ համար: Սենեկապանն՝ ամէն մէկ գաղղիերէն բառին՝ ջղաց կծկում մ'ունենալով՝ որ կարծես կերածը դուրս տալու ճիգ մ'էր, և զիտելով զիս ոտքէս մինչև գլուխս՝ կերպարանքով մի ընդ մէջ կարեկցութեան և կասկածի, որ յատուկ է իւր ազգին, պատասխանեց ինձ՝ թէ այո՛, կայր սենեակ մի, բայց... բայց — աւելցուց — հինգ շիւրիս կ'արժէ, — և դարձեալ կասկածոտ դէմքով մի զիտեց զիս ոտքէս մինչև գլուխս: Յիրաւի զգեստներս այնպիսի վիճակի մէջ էին՝ որ իրաւունք ունէր կասկածելու: Եւ սակայն միլիոնաւորի մի վայրոյթը զգացի, ստերլին ոսկի մի նետեցի սեղանին վրայ, և այնպիսի շարժումով մ'ընելով՝ որ նոյն պահուն Դանտէի տողի մի արժանի երեցաւ ինձ, ըսի. — Վճարեցէք և երթանք: — Տարաւ զիս սենեակը: Խսկոյն անկողին մըսայ. բայց երկար ժամանակ չկոցայ աչքս զոցել, այնչափ սաստիկ էր ականջս հասնող աղմուկն: Խուլ և միօրինակ շառաչ մ'էր՝ իբր թէ տանը զիմաց ալէկոծեալ ծովը մոլըն

չէր, և այս ազմուկին հետ՝ պայթիւն մի սուր աղաղակներու՝ որ կարծես ամենահեռու տեղերէ կը հասնէին, և հաղաբար տարօրինակ իրեր խորհրդածել կու տային ինձ. իբր թէ քնոյ մէջ ընկղմած այն անսահման քաղաքէն հնչող խօսքերու ձայներ լինէին, կամ թէ տրտունջներ նորա անթիւ արուարձաններուն, անէծքներ այն խոնջ վաստակաբեկ սարսափելի քաղաքին, ամբաստանութեան և արդարացուման աղաղակներ, ինչպէս կը լսուին ալէկոծեալ ծովու սաստիկ մռնչման միջոց: Կամաց կամաց դադրեցան այն բարձր աղաղակներն, և միայն կը լսուէր միօրինակ շշնկոց մի. յետոյ նորէն կը լսուէին մերթ ընդ մերթ առաջին աղաղակներն, — Լոնդրայի նման քաղաք մի զծուարաւ կը քնանայ, — վերջը դարձեալ լռեցին ձայներն. վերջապէս քնացայ, և աշխարհիս ամենէն աւելի տարօրինակ երազները տեսայ:

Առաւօտը, արևու ծագելէն շատ առաջ, դուրս ելայ և քայլերս ուղղեցի դէպ ի Տամիս: Լոնդրայի -- կամրջէն քանի մի քայլ հեռու էի, քաղաքին սրտին մէջ: Սակաւ ժողովուրդ կը տեսնուէր, խոր լուսթիւն մի կը տիրէր. երկինք գորշագոյն էր, ցուրտ կ'ընէր, թեթև մառախուղ մի կը սքողէր բոլոր

իրերը՝ առանց ծածկելու զանոնք: Երագ քայլերով գնացի դէպ ի կամուրջը, գիտնալով թէ Լոնդրայի ամենէն աւելի ընդարձակ տեսութեան կէտն այն տեղ էր:

Կամրջին մէջտեղը հասնելով, դիտեցի շուրջը. յանկարծ ոտքէս մինչև գլուխս վայրկեանաւան սարսուռ մի զգացի, և կեցայ անշարժ:

Վայրկեան մի յետոյ մտացս առջև պատկերեցաւ Պարիս՝ զոր տեսեր էի Նոր-կամբրջէն, և ինձ արտաքոյ կարգի փոքրիկ երեցաւ:

Յետոյ կոթնեցայ կամրջի յենարանին, և գլխուն մէջ սակաւ մի կարգ գնել ուզող մարդու շեշտով ըսի. — Տեսնե՞նք:

Վարը, Տամիս գետն ամենալայն, մէկ կողմէն՝ անհամար նաւեր, միւս կողմէն՝ հսկայածև կամուրջներ. երկու եզերաց վրայ, կամրջին մօտը, ամուր և սև տներ հին զգեկաց նման, խոնած անկանոն կերպով, որոնք կախուած են ուղղակի ջրոյն վրայ: Քիչ մ'անդին, անհեղեղ շէնքերու մեծամեծ ամբարտակներ, երկաթուղոյ կայարանաց յատուկ կամարներով ընդարձակ ծածքեր, երկայն ուղիղ գծեր՝ ինչպէս ահագին պատուարներու. և ասոնցմէ անդին, խառնիխառն կուտակութիւն մի խորտակուած շրջանակներու

և տարտամ կերպարանաց, որոնք հետզհետե երթալով կ'անօսրանան և թեթև մոխրագոյն աղօտ երանգներու կը փոխուին, մինչև որ ուրիշ բան չերևիր՝ բայց միայն մեծղի խառնակութիւն մի կիսանկարուց՝ ծխնելոյզներու, աշտարակներու, գմբեթներու և զանգակատանց ծայրերու. և դեռ աւելի անյրագոյն, խորհրդաւոր երեւոյթք կարծես ուրիշ հեռաւոր քաղաքներու, որոնք չեն տեսնուիր՝ այլ կը գուշակուին միայն ամենաթեթև սղոցաձև գծէ մի, որ կը նկարուի գորշագոյն հորիզոնին վրայ։ Յետոյ բոլոր մերձաւոր շէնքերուն, կամիջաց և եզերաց վրայ կը տեսնուի արուեստանոցի տխուր գոյն մի, հինցած քաղաքի կերպարանք մի. ուժոյ և յոյնածութեան դէմք մի, չգիտեմ որպիսի թանձր և սգաւոր բան մի, ինչպէս հրդեհէ ամայացեալ քաղաքի, — ահագին և տխուր տեսարան մի։

Ինչպիսի տարօրինակ խաղեր կը խաղայ մեզի ըղէղնիս։ Այս տեսարաններուս առջև, որոնք պէտք էին՝ գէթ առաջին անգամ՝ բոլորովին զրաւել զմեզ, յանկարծ մտքով հազարաւոր մղոն հեռու կ'երթանք՝ ոչինչ բաներու ետևէ, որ ամենևին վերաբերութիւն չունին տեսածնուս հետ, և որոնց վրայ պիտի չուզէինք

մտածել մեր սովորական կենաց մէջ։ Առաջին անգամ կը տեսնէի ես Լոնդրա քաղաքը, և կը մտածէի Վոլտերի գրութեանց մէկ հատորին վրայ՝ զոր փոխ տուեր էի, և Տուրինէն մէկնելէս առաջ ետ չէի պահանջած։

Յետոյ մոռացայ զիրքը, և յաջորդաբար միտքս եկան, — ինչպէս կը պատահի սովորաբար անծանօթ քաղաքի մէջ, — հազարաւոր ներհակ պատկերներ՝ անձանց և իրաց, զորս սովոր էի երբեմն պատկերել մաքուր այն քաղաքին մէջ՝ իբր պատկերի յատակի մի վրայ. Գիկենսի վիպասանութեանց մի քանի մեծափոր վաճառականներ, Էդիսաբեթ թագուհին, մի անգղիացի ընտանիք՝ զոր տեսեր էի օր մի Գիլբերտեայ զրանց առջև ի Փլուրենտիա, անգամ մի հօրս ըրած ձեռք ըսելով. — Ինչեր չէի ըներ Լոնդրա տեսնելու համար, — և Գարրիկ զերասանին լուսանկարը, զոր մի պատկերազարդ լրագրի մէջ տեսեր էի։

Յետոյ զարձեալ անբացատրելի ցրում մի մտաց, ինչպէս օրինակ իմն՝ զգալ թէ մօրուքս երկնցեր էր, և հարցնել ինքնիրենս՝ թէ ո՞ւր պիտի ընեմ նախաճաշս։

Ապա սաստիկ զգացում մի ավշութեան հոն գտնուելուս համար, իբր թէ երկնքէն

իջած լինէի. և վայրկեան մի վերջը յան-
կարծակի սառնակերպ անտարբերութիւն մի,
իբր թէ միշտ հոն եղած լինէի. և յետոյ դար-
ձեալ առաջին վայրկենին բուռն զարմանքը:
Յիրաւի ստոյգ է Ս. Օգոստինոսի ըսածն,
թէ բնաւ օգուտ չունի ճանապարհորդելն, քանի
որ աւելի զարմանալի են մեր գլխուն մէջ
պատահածներն՝ քան ինչ որ կրնայ տես-
նուիլ զուրար:

Անցայ կամուրջը, ձախակողմեան եղեր
վրայ բացուող հրապարակը հասայ, Ս. Պօ-
ղոս մայր եկեղեցին տանող փողոցներէն
մին գլխացու ելաւ. — լուիկ և ամայի էին.
աջակողմը դարձայ, և յետ երկու կամ երեք
դարձուածներու՝ ձկանց վաճառատեղին հա-
սայ՝ մի նեղ, խոնաւ, մութ փողոցի մէջ,
ուր այնքան կառքեր և բազմութիւն մարդկան
խոններ էին՝ որ շաղիւ անցնելու տեղ կար.
յառաջ գացի, հարինգ ձկան այնպիսի սաս-
տիկ հոտոյ մի մէջէն, որ մէկ քանի վայր-
կեան յետոյ կրնայի նախաճաշ ընել հայր
զգեսաներուս քսելով: Հոչակաւոր աշտարա-
կին քով հասայ, որ Լոնդրայի Մարտկոյն
է, չորս կողմը շրջան մ'ըրի՝ զիտելով կաս-
կածանօք անոր ձախող պատերը. և աճապա-
րանօք մտայ մրերանոցներու քաղաքին մէջ՝

ընդարձակ շրջան մ'ընելու դիտմամբ, որով
հարկ չլինէր վերջը նորէն դառնալու: Եր-
կայն, ծամածուռ փողոցներ, երկու կողմը
բարձր սևագոյն պարիսպներով, առանց զու-
ներու և առանց պատուհաններու, բանտի
պատերով. հարկաւոր գործաւորաց խմբեր
անշարժ կեցած անկիւններու մէջ, ուրիշ խում-
բեր՝ որք լուծեամբ կ'անհետանային մթին
փողոցներու մէջ. կէս ժամու չափ ուրիշ
բան չտեսայ: Յառաջ կ'երթայի այն միօրի-
նակ փողոցներէն՝ ինչպէս մի հին ամրոցի
զարձադարձ անցքերու միջէն, ձանձրացած
և մեղամաղձոտ, առանց զիտնալու թէ ո՛ւր
պիտի ելնեմ: Կէս մի հասայ, յետ երկար
շրջաններու, ուր զգացի թէ ետ կը դառնայի.
հարկ եղաւ ուրիշ նոր երկայն շրջաններ ը-
նել՝ ուղիղ ճանապարհը գտնելու համար:
Սրբուհի—կատարինէի մրերանոցի առջևն
էի, երբ կը կարծէի թէ Լոնդրայի մրերա-
նոցին ծայրը հասնելու մօտ էի, և միաբ-
զրած էի մինչև Հնդկաստանի մրերանոցը
երթալ: Այնպիսի ճանապարհ մի բռներ էի,
որուն ծայրը չէի տեսներ, ալ կողմէն՝ փա-
կուած մրերանոցներու պատերէն, ձախ կող-
մէն՝ փոքրիկ տուններէ, որոնց մէջտեղ կը
գտնուէին ուրիշ նեղ և երկայն փողոցներ,

որոնց երկու կողմը կը բարձրանային զօր-
ծարանաց աշտարակներ, վաճառանոցներու
պատեր, ծխով սեցած տնակներու շեղջեր։ և
որչափ յառաջ կ'երթայի, չէի կարծեր բնաւ
թէ Լոնդրայէն կը հեռանամ, այլ մանաւանդ
կը համարէի թէ կեդրոնին կը մօտենամ։
Բայց սրունքներուս վրայ վստահացած, և
Պարիսու փորձէն սիրտ առած, ուր՝ ի մեծ
զարմանս բարեկամներուս՝ բնաւ կառք չէի
նստած, անկասկած կը շարունակէի հետի-
ոտս երթալ։ Սակայն հասաւ վայրկեան մի՝
յորում հարկ համարեցայ գիտնալ թէ ո՛ւր
էի։ Գործաւորաց խմբի մի քովէն անցնելով,
լսեցի որ մին գաղղիերէն կը խօսէր. կանդ
առի և հարցուցի թէ այն մօտիկ չէնքը ար-
դեօք Հնդկաստանի մերթաւնոցն էր։

Նա՝ փոխանակ պատասխանի՝ կրկնեց հար-
ցումս. — Այն մօտիկ չէնքը արդեօք Հընդ-
կաստանի մերթաւնոցն էր. — և այնպիսի
կերպով երեսս նայեցաւ՝ իբր թէ ըսել ու-
զէր, թէ ես խենթ էի։

— Բայց է՞ թէ չէ՞։

— Բայց զուր, սիրեցեալ տէր իմ, —
պատասխանեց ինձ ծիծաղելով, — կ'երևի
թէ բնաւ գաղափար չունիք թէ ի՞նչ է Լոն-
դրա բաղաբն։ Սա Լոնդրայի — մերթաւնոցն է։

— Դե՛ռ Լոնդրայի — մերթաւնոցը. բայց
կէս ժամ կ'ընէ որ անոր զրան առջևէն անցայ։

— Եւ այգու ի՞նչ ըսել կ'ուզէք. չէ՞ք գի-
տեր թէ Լոնդրայի — մերթաւնոցի միայն ծխա-
խոտներու մասը մէկ անգղիացի մղոն երկայ-
նութիւն ունի։

— Ապա որչափ պէտք է դեռ Հնդկաս-
տանի մերթաւնոցը հասնելու համար։

— Նաւակով թէ շոգեկառօք կ'ուզէք եր-
թալ։

— Ոտքով կ'ուզեմ երթալ։

Ոտքերուս նայեցաւ նա։

— Չե՛մ գիտեր... — պատասխանեց —
բայց կարծեմ թէ չորս կամ հինգ մղոն ճանա-
պարհ կայ։

— Այս չորս կամ հինգ մղոն տեղւոյ մէջ
ի՞նչ կայ։

— Կը գտնուին տուներ, մերթաւնոցներ,
շտեմարաններ, զործատուներ, արուեստա-
նոցներ։

— Առա՛նց ընդհատութեան։

— Այո՛, առանց ընդհատութեան։

— Արդեօք Հնդկաստանի մերթաւնոցէն
ո՛ւր կ'երթըցուի։

— Հնդկաստանի մերթաւնոցէն կ'երթըցուի
Արտաքին — մերթաւնոցը։

— Արտաքին — մքերանոցը հասնելու համար սրչափ կայ :

— Գրեթէ ուրիշ հինգ մղոն ևս :

— Միշտ տուներո՞ւ և արուեստանոցներու միջէն :

— Այո՛, միշտ տուներու և արուեստանոցներու միջէն :

— Արտաքին — մքերանոցէն ո՞ւր կ'երթըցուի :

— Արտաքին — մքերանոցէն կ'երթըցուի մինչև Գրինուիչի զիմացը :

— Եւ սրչափ տեղ է :

— Երկու կամ երեք մղոն :

— Միշտ բնակութեանց միջէն :

— Այո՛, միշտ բնակութեանց միջէն :

— Գրինուիչէն ո՞ւր կ'երթըցուի :

— Գրինուիչէն կ'երթըցուի Արևելեան Հնդկաստանի վաճառաքերոջքեան մքերանոցը :

— Եւ սրչափ հեռու է :

— Գրեթէ ութ մղոն :

— Միշտ տուներո՞ւ և արուեստանոցներու միջէն :

— Այո՛, միշտ տուներու և արուեստանոցներու միջէն :

— Եւ յետո՞յ :

— Եւ յետոյ կը շարունակուի :

— Եւ ո՞ւր կը վերջանայ :

— Ո՞վ գիտէ :

Այս անգամ ես այլ նայեցայ ոտքերուս : Շնորհակալութեամբ զատուեցայ զործաւորէն, և շուարած զանպաղ բայլերով ետ դարձայ, ըսելով ինքնիրենս. Ո՛հ, սրչափ խաբուեր եմ եղեր. և ես կը կարծէի սրունքներովս Լոնդրա գալ և արշաւանքներ ընել :

Գարձեալ անցայ ձկնարանէն, անցայ Լոնդրայի — կամրջի զիմացէն, և սկսայ երթալ դէպ ի քաղաքին կեդրոնը :

Երբոր հասայ ի Փլիտ — Ստրիտ, սկսեալ էր արդէն մեծ շարժումն :

Այն ժամանակ տեսայ Լոնդրա :

Փողոցի երկու մայթերուն վրայ բազմութիւն մի կայր, այնչափ խիտ և հոծ՝ ինչպէս թատրոնի մի դրան առջև, ուր չէին տեսնուեր խմբակներ, ո՛չ իրարու հետ շաղակրատող անձինք, և ոչ ո՛ր և է մէկը՝ որ բարձրաձայն խօսէր կամ շարժումներ ընէր. ամէնքն այլ կ'երթային շապով և լըռութեամբ, իւրաքանչիւր որ ջանալով ներս սպըրդել ամէն փողրիկ ծակէ՝ որ կը բացուէր բազմութեան մէջ՝ իւր նախընթացէն յառաջ անցնելու համար, իրարու զարնուելով և զի-

բար հրելով՝ առանց ետ դառնալու բնաւ : Ճիշդ փողոցին մէջտեղէն կ'անցնէր երկայն շարք մի հանրակառայ՝ բարկենդանի կառքերու պէս գոյնզգոյն ներկուած , որոց առաջակողմը կային նստարանաց աստիճաններ , որոնք վարէն դէպ ի վեր երթալով կ'ընդլայնէին և մարդիկը օդին մէջ կը բարձրացընէին հսկահարի ձեով . այնպէս որ՝ ամենէն ստորինները զրեթէ զետնի կը հաւասարէին , իսկ ամենաբարձր նստողաց զլուխներն տանց առաջին յարկին կը հասնէին , և դուրս կը ցցուէին՝ իբր թէ օդին մէջ կախուած լինէին : Մէկ հանրակառքին և միւսոյն մէջտեղը , ինչպէս նաև անոնց երկու կողմերը , աննկարագրելի խառնակութիւն մի կառաց , սայլերու , երկանիւ թեթև կառքերու , վաշերու , թըրթրական և բեռնաբարձ սայլակներու , մեծամեծ կառաց , որոնք բոլոր վերէն վար ծածկուած են ծանուցադրելով հանդերձից ամէն ձեով ջեռուցիչներու , երեք՝ հինգ՝ մինչև ութ հատ զիմացը , ոմանց ձիերը ցուկնին այլոց յետակողմը յեցուցած , միջնանիւք՝ որք իրարու կը շփուին , և զալարուն ճապատումներով կ'անհետանան աչքէ շարունակաբար . և յետոյ տասնեակ մի սայլերու խմբեր՝ որք իրար անցած մէկմէկու կը պատահին և ապա

կը զատուին զժուարութեամբ , որք կարծես ամէն վայրկեան պիտի գլորաւըկին և պիտի ջախջախին բոլորն այլ միասին , ինչպէս միակըտուր վիթխարի մեքենայ մի՝ որ սաստիկ լախմամբ կը քայքայուի : Ընդ մէջ կառաց և կառաց , սալարկներու երկայնութեամբ , կը տեսնուին ահազին ծանրութեանց ներքև կորաբամակ բեռնակիրք , աղայք՝ որք ձեռօք սայլակներ կը տանին , երկայն շարքեր մարդիկներու՝ ծանուցադրերու ստուար թուղթեր վզերնէն կախած . ամէնքն այլ կեանքերնին ապրեցնելու զբաղած : Խրաքանչիւր անկիւնաւարձին՝ իրաց և մարդիկներու այն յորդհոս հեղեղն կը զեղու լայն ջրանցներու մէջ , կ'ընդունի նորանոր հոսանքներ , կը ծաւալի և կանգ կ'առնու հրապարակաց և դաւթաց մէջ , կը թափանցէ փողոցաց և նրբանցից մէջ ալրտասպասցտ առուներով՝ որք կը կորսուին տուններուն մէջ : Մինչ այսպէս յառաջ կ'երթամ , հոսանքէն մղուած , սրաձայն սուշել մի կը լսեմ գլխուս վրայ . աչքս կը վերցընեմ և կը տեսնեմ երկաթուղոյ կառախումբ մի՝ որ կ'անցնի ուրիշ կամրջի մի վրայէն , որ փողոցին վրայ կը բարձրանայ օդուն մէջ : Հազիւ թէ կ'անցնի այն շոգեշարժ կառախումբն , ուրիշ սոյլ մ'այլ կը լսեմ միւս

կողմէն. և ահա ուրիշ կառախումբ մի ևս կը տեսնեմ, որ կողմնակի տուններու տանեաց վրայէն կը թուչի: Մի և նոյն վայրկեանին, հակառակ կողմէն, գետնին վրայ բացուած ահագին պատառուածէ մի դուրս կը ժայթքէ ծխոյ ամպ մի. երրորդ կառախումբ մ'է ստոր-երկրեայ երկաթուղոյ, որ անցնելու միջոց վայրկեան մի բաց օդին հանդիպելով՝ սու-լեւով կ'ողջունէ լոյսը: Կը հասնիմ վերջապէս լայն փողոցի մի ծայրը. կը տեսնեմ հեռուն Տամիս գետը, կամուրջները, և ուրիշ կամը-ջաց վրայ ուրիշ շոգեկառաց խմբեր, որոնք կամարաց ներքե իրարու ետե կը սուրան՝ կը փախչին և իրարու կը պատահին. շոգեհաւ-ներ՝ որք կ'անցնին ծոկելով իրենց ծխնելոյզ-ները և կայմերը՝ նման հովէն թեքուած մե-ծամեծ ծառերու. երկայն շարքեր բեռնաբարձ նաւերու՝ զորս կը քաշեն—շոգեհաւք. լաս-տերու և թեթև նաւակաց խումբեր, և կա-մըրջաց պատնէշներուն երկայնութեամբ՝ մար-դկանց թափօրներ, որոնք հակառակ եզե-րաց վրայ կ'անյայտանան: Յառաջ երթալով, զիմացս կ'եղնեն ուրիշ փողոցներ՝ որոնց ծայրը չի տեսնուիր, և երկու կողմերը կը բարձրա-նան վիթխարի շէնքեր, որոնց միջէն կ'ան-ցնին ուրիշ մարդկային հեղեղներ: Եւ ամէն

կողմ տիրեր է շառաչն երկաթեայ կամըջաց, որք երկայն կառախմբերու ծանրութեան ներ-քեւ կը զլրդան. սոյլեր, ծխոյ բուռն ար-տաշնչութիւնք, տագնապալից փչմունք, գլխուս վերայ, ոտքերուս ներքե, մօտս և հեռուն, գետնին վերայ, օդուն մէջ, ջրոյն վերայ. մեկ-նող և հասնող իրաց խուճապում մի, մրցում մի. անընդհատ շարունակութիւն մի փա-խուստներու, հանդիպմանց և հետապնդու-թեանց իրարու, հանդերձ աղմկալից շառաչով ճոռչիւններու, ճարճատումներու, բոմբիւն-ներու և ստից զրնդիւններու. մի մեծ պա-տերազմի իրարանցումն և հսկայ արուեստա-նոցի մի բարեկարգութիւնն. յետոյ երկնքի մթութիւնն, շէնքերու տխուր սևութիւնն, խուռն բազմութեան լուսթիւնն, զիմաց ծան-րութիւնն, որ չգիտեմ ինչպիսի խորհրդաւոր և ցաւազին երևոյթ մի կու տայ այդ բովան-դակ տեսարանին, իբր թէ այն անսահման շարժումն լինէր ճակատագրի անհրաժեշտ հարկ մի, և այն անսահման աշխատութիւնն՝ դատապարտութիւն մի: Յոգնած և ընդար-մացած՝ ինքզինքս դարեջրատուն մի ձգեցի, և խոր շունչ մի առնելով, — Սյո ինչ աշխարհ է, բսի ինքնիրենս, ինչպէս կարելի է ապրիլ այս կերպով:

Փոքր ինչ յետոյ, զարձեալ ճանապարհ ելայ և հասայ Տրափալգարի հրապարակը, որ օտարականներէն ամենէն աւելի յաճախեալ թաղին կեդրոնին մէջ է: Շատ գեղեցիկ երեցաւ ինձ այն բարձր սիւնն, որ մառախուղին մէջ ուղիղ վեր կը բռնէ քաջին Նելսոնի արձանը, և զարմացայ այն վիթխարի առիւծներուն վերայ՝ որոնք իրեն շուրջը պսակ կը կազմեն. բայց քառակուսի շրջապատն, թերևս Պարիսոս Միաբանութեան հրապարակին (Place de la Concorde) հետ բաղդատելով, սպասածէս վար գտայ: Այն տեղ արեւմտեան Լոնդրայի բոլոր հանրակառաց իրարու հանդիպելու կէտն է, ուստի կրնաք երեակայել նոյն տեղոյ աղմուկը և զրդումը: Բաւական է ըսել, թէ չի կրցայ ծիծաղս բռնել, երբ յիշեցի մեր մեծ շարժումն ըսածը՝ Հոուլմայ Corso կոչուած զլիսաւոր փողոցին մէջ, Տալեդոյի ճանապարհին մէջ ի Նէապոլիս և Գենովայի մի քանի փողոցներուն մէջ, որ նորա հետ համեմատելով ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ զիւրի մի հանդարտ երթևեկութիւնն առնական օրուն մի մէջ: Բռնեցի Vithehall-ի մեծ ճանապարհը և զուրս ելայ խորհրդարանի պալատին հրապարակին վերայ, ուստի ուղղուեցայ դէպ ի վեստմինստրի կամուրջը:

Այն տեղէն երեցածն ամենէն աւելի գեղեցիկ տեսարանն է Լոնդրայի, և կը գերազանցէ քան Սենայի կամ շուրջ բոլոր տեսարանները: Մէկ կողմը կը տեսնուի խորհրդարանի զոթական մեծ և փափուկ պալատն, անթիւ աշտարակիկներով պսակուած, և թաղաւորաց և թագուհեաց հազարաւոր արձաններով զարդարուած, որմէ փոքր ինչ հեռու վեստմինստրի փառահեղ արքայութեան աշտարակները կը բարձրանան: Միւս ափին վերայ, Անգղիոյ Պանթէոնն, Ս. Յակոբայ հիւանդանոցին ութ գոգտրիկ շէնքերն՝ կենդանի գոյներով նկարուած. գետին վերի կողմը՝ բաց և զուարթ հորիզոն մի: Նոյն կէտին մէջ կարծես թէ մի ուրիշ Լոնդրայի մէջ ես, չգիտեմ ինչպիսի հարաւային քաղաքի զուարթ վեհութիւն մ'ունի վերան: Տամիս գետն, որուն վերայ սակաւ շոգենաւք և նաւակը կը տեսնուին, կ'անցնի լոսի մընջիկ այն հոյակապ շէնքին առջևէն՝ որ Անգղիոյ փառքը և զօրութիւնը կը ներկայացնէ, ինչպէս անթիւ զօրաց բանակ մի՝ որ կ'անցնի կարգաւ իւր իշխանին առջևէն. և այն պայծառ և հանդարտ ընդարձակութենէն կը տեսնուին հեռուն՝ խորութեան մէջ, իբր բոլի մի ներքևէն, սեցած և խառնիխառն

չէնքերը, անհամար բազմութեամբ խռկած կամուրջները, և թանձր ծուխն հին Լոնդրային՝ որ յուզման մէջ է և կ'աշխատի :

Առաջին անգամ դիտեցի, այն կամրջին վերայ կեցած, թէ Լոնդրայի մէջ երբ փողոցները փոքր ինչ կը ցեխոտին, շատերն՝ ազնուականք անդամ՝ գեղջկաց նման կը հանդրիճեն իրենց տաբատները. նոյնպէս ուրիշ շատերը ծաղկանց գեղեցիկ փնջիկներ կը դնեն կոճակաց օղակներուն մէջ : Եւ կը խոստովանիմ, թէ չէի կրնար ծիծաղս բռնել, երբ կը տեսնէի, — ինչպէս տեսայ յաճախ, — մի և նոյն անձին վերայ՝ արտաբոյ կարգի լուրջ գէմք մի, ծաղկանց փնջիկը, և տաբատի հանգրիճումը :

Տամիսի ձախակողմը դառնալով, զլիաւոր փողոցաց մէջ շրջագայեցի, ճարտար տեղացոյցը ձեռքս բռնած՝ առանց պէտք ունենալու ուրիշներուն բան հարցնելու :

Կարելի չէ՛ ըսել թէ Լոնդրայի փողոցներն ինչ ընդհանուր երևոյթ ունին : Ոչ մէկ քաղաք չի ներկայացներ այսպիսի անկանոն զանազանութիւն մի ձևերու, այսպիսի քմահաճոյ խառնուրդ մի, ուր կը տեսնես միասին գեղեցիկը, ագեղը, ճոխը, աղքատը, տխուրը, տարօրինակը, մեծը և տաղա-

կալին : Կը կարծես տեսնել՝ իւր ամբողջութեան մէջ՝ քեզի համար նոր քաղաք մի, բայց բաղկացած ուրիշ շատ մի քաղաքներէ, զորս արդէն տեսեր ես վաղուց, որոնց միօրինակ գոյն մի տուեր են՝ անոնց զանազան ծագումը ծածկելու համար : Ամենայն աշխարհաց և ամենայն ժամանակաց ճարտարապետութիւնք այն տեղ հաւաքուեր են, իրարու վերայ զրուած և իրարու հետ հիւսուած : Մի և նոյն փողոցին մէջ փոփոխակի կը յաջորդեն իրարու՝ արաբական, բիւզանդական, գոթացին և յոյն-հռոմէական, և անգղիական այլեայլ տեսակներ. մի և նոյն շէնքն ունի սուր — աղեղնաւոր պատուհաններ և յունական կամարակապ սրահ, մաւրիտանացի սիւնակներ և վերածնութեան կարիստիոյներ, հնդիկ կռատան մի տանիքն և եգիպտական մեհենի մի որմեր : Ամէն անկեան մէջ կը տեսնես բան մի, որ կը փոխադրէ երեակայութիւնդ հազարաւոր մղոններ հեռու այն տեղէն՝ ուր կը գտնուիս : Տեղ մի աղօտ կերպով վենետիկը կը յիշեցընէ քեզ, այլուր Հռոմայ տարտամ ելեոյթ մ'է. աստ Սիվիլիա միտքդ կը բերէ, այն տեղ Կոլոնիա կը յիշես. փոքր ինչ հեռուն՝ Պարիսու մէկ փողոցին մէջ կը կար-

ծես ինքզինքդ: Այն ամէն կերպարաններն՝ զորս տեսեր ես ուրիշ տեղ, աստ ծովսէն և մատախուղէն սևացեալք, աւելի խիստք և դաժանք կ'երևին, իրենց բնիկ երկրէն հեռու գտնուելուն համար՝ տխրած կը թուին, և իբր տաղտկացած այն թանձր օդէն, այն շառաչէն և պարտասեցուցիչ կենաց տեսլեսէն: Դարձեալ այն սեանց, զրանց կամ պատուհանաց վերայի եռանկիւնածև զարդուց, փոքրիկ աշտարակաց, կամարի մի վայրահակ մատանց, բարձրաբանդակաց, զարդարանաց և հոյակապ ձևերու չափազանց շոյլուծիւնն՝ արուեստակեալ կ'երևի և կը յողնեցնէ ըզմարդ: Այն բովանդակ արուեստն զուրսէն բերուած իրի մի երեւոյթն ունի, որ կարծես անյարմար է այն տեղ: Չափազանց զեղում մ'է այն, վատնում մի ճոխութեանց և շոյլ պերճութեան, երենալու ճիգ մի: Կը տեսնուի հարուստ քաղաքն՝ որ ոսկոյ ծանրութեամբ գներ է իւր դեղեցկութիւնը. նորէն գործը կարգի դրած և աճնազարդ վաճառական տիկնոջ մի տպաւորութիւնը կ'ընէ վերադ:

Իշխանական պալատներով զարդարուած այս փողոցներուն հակապատկերը կը կազմեն ուրիշ երկայն փողոցներ, որոնց երկու կողմը կը գտնուին անթիւ տուններ, բոլորն այլ մէկ

գունով, մէկ բարձրութեամբ և մէկ ձևով, որոնց տանիքները պատերուն ետև ծածկուած են, այնպէս որ՝ վրանին բաց կ'երևին, առանց պատշգամներու, առանց վանդակափեղկերու, ամրոցաց պարիսպներու պէս մերկ. — ուրիշ փողոցաց մէջ՝ ծխնելուզից խողովակի նման սեցած, ճերմակ երկովք շրջապատուած դռներով և պատուհաններով, որոնք վիթխարի զգազակիր բեմերու երեսոյթը կու տան անոնց. ուրիշ կողմեր՝ կը տեսնուին մուծ կարմրագոյն և կաշուն զեղնորակ տուններ, որք կարծես մրով և կաւով շինուած են. և մղսներով յառաջ կ'երթաս միշտ այսպիսի գոյներու և պատերու միջէն, առանց բնաւ շէնքի մի պատահելու՝ որ այն մեղամողձիկ միօրինակութիւնը կոտրէ, կամ տան մի՝ որ յիշեցնէ քեզ ճօխ և շքեղ քաղաքը:

Քայց, ընդհակառակն, ազնուական թաղերու ճոխութիւնն և շքեղութիւնն կ'ափշեցընեն զմարդ: Ամէն մէկ քայլի դիմացդ կ'երևն անազին պալատ մի, հարթ քանդակներով և զրուաքներով շոյլօրէն ճոխացած, զոր արքունի ապարանքը կը կարծես. մինչդեռ նա երկաթուղոյ կայարան մ'է, պանդոկ մ'է, և կամ վաճառականական տուն

մ'է։ Ամբողջ փողոցներ իրենց երկու կողմերը այսպիսի հոյակապ հսկայաձև շէնքեր ունին, յորոց իւրաքանչիւրն՝ իրեն կից պալատին հակառակ ծայրէն գիտուելով՝ շատ հեռու կը տեսնուի, և մասախուղի միջէն կ'երեցնէ տարտամօրէն իւր սևագոյն մեծատարած զանգուածը՝ ինչպէս շեշտակի կըտրուած վիթխարի ժայռ մի։ Մեծղին կամ հոյակապն, որ ուրիշ քաղաքացի մէջ աստանդ յըռած է և պէտք ես փնտռել զայն, այս տեղ քու շուրջդ կը պատէ. և այն՝ որ ուրիշ քաղաքի մէջ այնպիսի կ'երեւի քեզ, երևակայութեամբ այս տեղ բերուելով, կը կորսուի անհնութեան մէջ։ Կ'անցնիս պերճ և շքեղ թաղերու միջէն, կ'անցնիս պալատներու քաղաքէ մի, ա՛յնքան լոկի՛՝ որ անբնակ կը կարծես, — արուեստանոցներու քաղաք մի, յորում հազարաւոր աղմուկ և շառաչ կը լսես՝ առանց բնաւ մէկը տեսնելու. և աստի կ'անցնիս ընդարձակ արուարձան մի, ուր անթիւ բազմութիւն ժողովրդեան կը վիտայ, և զրեթէ բնաւ ճիկ մ'անգամ չի լսուիր. և այս արուարձանէս ելնելով, կը մտնես դարձեալ պալատներու քաղաք մի։ — Քաղաք չէ՛ այս՝ ուր կը թափառիս, այլ աշխարհ մ'է՛՝ ուր կը ճանապարհորդես։

Բ

Ո՞վ կարող է բացատրել այն հազարաւոր վայրկենական տպաւորութիւնները, զորս կ'ունենայ մարդ՝ երբ առանձին կը շրջագայէ Լոնդրայի նման մի քաղաքի մէջ։ Զարմանք կը զգաս՝ իբր ուստստմամբ կամ ընդհատ ընդհատ, և յաճախ այն միջոցները ուրիշ զգացում չես ունենար՝ բայց միայն ձանձրոյթ և յոգնածութիւն։ Ժամուան մի մէջ տասը անգամ կը հարցընես զուր քեզի. — Միթէ զուարճութիւն է այս։ Այո է ճանապարհորդութեան վայելքն կամ զբօսանքն։ — Մերթ յանկարծական սարսուռ մի կ'ունենաս, թէ մի գուցէ ճանասպարհին մէջտեղ ինկնաս հիւանդացած, թէ գուցէ մէկը՝ ո՞ գիտէ ո՞վ՝ զպչի քեզի, և տանին զքեզ ո՞ գիտէ ո՞ր։ Մերթ ընդ մերթ խորհրդաւոր նմանութիւններ կը գտնես տեղեաց, պարագայից, անձանց, այնպէս որ՝ կարծես թէ ուրիշ անգամ ճիշդ նոյն տեղը գտնուեր ես, մի և նոյն ժամուան, մի և նոյն արևուտ լուսով, օդին մի և նոյն հոտով, հեռաւոր ժա-

մանակի մէջ: Երբեմն ուրախութիւն մի կը զգաս առանց պատճառի, յանկարծական սէր մի զանուած աշխարհիդ՝ որով բոլոր անցողները բարեւեր աչօք կը զիտես, իբր թէ ամէնքն այլ բարեկամներդ լինէին: Ուրիշ վայրկեաններու մէջ, մի անծանօթի կասկածաւոր նայուածքն՝ կամ անշնորհ պատասխանն բոլորովին կերպարանափոխ կ'ընէ զքեզ, ամենայն ինչ սե կը ցուցնէ, և ատելի կ'երևցնէ այն երկիրը՝ ուր կը գտնուիս: Մի փոքրիկ երգեհոնի ողբական ձայնն, մի քանի մթին և բազմամարդ փողոցաց մէջ, մատնել կու տայ քեզ շփոթ կերպով՝ ոճիրներու և թշուառութեանց այն անթիւ գաղտնիքները, որոնք ծածկուած են այն մարգիւլին անթիւ մըջնոցներուն մէջ, և բուռն փափաք մի կը զգաս զուրս ելնելու անտի, բաց օդին մէջ, մի մենաւոր գիւղի մէջ՝ զոր թերևս տասը տարի առաջ անցողակի տեսեր ես կառքի մի փոքրիկ պատուհանէն:

Մի անգամ, կայարանի մի մօտ գտնուելով, ուզեցի շրջապայութիւն մ'ընել ստորերկրեայ երկաթուղեաւ: Երկու կամ երեք փողոց վար կ'իջնեմ, և ահա յանկարծ ցորեկէն գիշերուան մէջ կը խորասուզիմ: Ըյսեր, բազմութիւն մարդկան, աղմուկ, շոգեշարժ

կառախումբք՝ որք կը հասնին և որք կ'անհետանան մթութեան մէջ: Կը հասնի իմս՝ որով պիտի երթամ, կանգ կ'առնու, բազմութիւն մարդիկներու՝ որք վայր կը գահավիժին, և բազմութիւն մարդիկներու՝ որք շոգեկառաց մէջ կը նետուին. և մինչ կը հարցնեմ ես թէ ո՛ւր են երկրորդ կարգի օթեակներն, կառախումբն մեկներ է արդէն: — Այս ի՞նչ տեսակ բան է, կ'ըսեմ՝ ես պաշտօնէից միոյն. — Մի շփոթիւր, կը պատահանէ նա, ահա ուրիշ մ'այլ հասաւ: — Անդ կառախումբք չեն յաջորդեր, այլ իրարու ետեւ կը վազեն: Կը հասնի միւս կառախումբն, վեր կը նետուիմ, և նետի պէս կը սուբայ՝ կ'երթայ: Այն պահուն բոլորովին նորօրինակ տեսարան մի կը սկսի: Կը վազենք քաղաքին հիմանց միջէն, անծանօթին մէջ: Նախ թանձր մթութեան մէջ կ'ընկղմինք, յետոյ վայրկեան մի կը տեսնուի ցորեկուան սկարլոյսը, վերջը զարձեալ մթութեան մէջ, յորում աստ անդ լուսոյ տարօրինակ ցոլմունք կը փայլատակեն. յետոյ ականթարթի մէջ երևցող և անհետացող կայարանի մի հազարաւոր լոյսերն. կառախումբք՝ որք կ'անցնին և չեն տեսնուիր, յանկարծական դադարում մի, սպասող բազմութեան մի հազարաւոր

դէմքերն՝ որք իբր հրդեհի մի ցոլացումէն լուսաւորուած են. յետոյ վարձեալ խլացուցիչ շառաչ մի զարնուող դռնակաց, զանգակաց, մեքենայից փչումներու. վերջը ուրիշ մթու-
թիւնք, ուրիշ կառախումբք, ուրիշ փայլփլումներ լուսոյ, ուրիշ լուսաւորուած կայարանք, ուրիշ բազմութիւնք մարդկանց՝ որք կ'անցնին, կը հասնին կամ կը հեռանան, մինչեւ որ կը հասնինք վերջին կայարանը. վայր կը ցատքեմ, կառախումբն կ'անհետանայ. դէպ ի դուռը կը մշուիմ, սանդուղէն կէս մի ուրիշներէն վեր կը ապրուիմ, վերջապէս ցորեկուան լոյսը կը տեսնեմ...: Բայց ո՞ւր եմ, ի՞նչ քաղաք է այս, ի՞նչպէս դուրս պիտի ելնեմ աստի: Կամայ: Նախ գարեջրատուն մ'երթանք՝ քաղաքին յատակագիծը քննելու և տեղեկանալու համար:

Յետ մանրամասն քննելու յատակագիծը, վերջապէս յաջողեցայ գտնել Բրիտանական քանդասան (British Museum) երթալու ճանապարհը, որ Լոնդրայի միւս բոլոր թանգարաններէն աւելի կը շարժէր իմ հետաքրքրութիւնս: Շտապով անցայ քանդակագործութեան ընդարձակ սրահները, եւ զիպտական և ասորեստանեայ սրահները, և կանգ առի ձեռագրաց սրահին մէջ, զիտելու

համար Շէյկսպիրի տուն վարձելուն դաշնագիրը և Դրախտ կորուսեալին վաճառման պայմանագիրը, և ուրիշ անթիւ հարազատ ձեռագիրները՝ աշխարհիս ամենէն աւելի մեծ թաղաւորաց և ամենէն աւելի հռչակաւոր արուեստագիտաց: Բայց քան զամէնն աւելի երկու ձեռագիրք միայն չափազանց կերպով զրաւեցին իմին ուշադրութիւնս, որոց վերայ բաւական ժամանակ սեւեռած մնաց աչքս: Երկու փոքրիկ թերթեր էին նոքա, յորոց միոյն վերայ գրուած էր զուար մի, և միւսոյն վերայ զմուծ էին մի քանի բոլորակներ, որոց մէկ մասը ուղիղ գծով շարուած էր մէջաեղը, իսկ միւս մասը անկեան մի մէջ զիգուած. և թէ՛ զուամբը և թէ՛ բոլորակները սակաւիկ մի յուզուած ձեռքերէ շտապով գրուած կ'երևէին: Թանգարանի բազմութիւ թղթոց միջէն ապահովապէս ասոնք են, որոց վերայ գրուեցաւ և զմուծեցաւ ամենահանդիսաւոր վայրկեաններու մէջ: Ո՞վ կարող էր տեսնել այն երկու մարդոց հոգւոյն մէջ եղած զարհուրելի փոթորիկը նոյն պահուն, մինչ կը նշանակէին այն թիւերը և բոլորակները: Թիւերը կը ներկայացնեն անգղիական բանակին զօրութիւնը, որոնք Վաւերլոյի պատերազմէն սակաւ մի յառաջ

զրուեցան. իսկ բոլորակները կը ներկայա-
ցընեն անգղիական և գաղղիական նաւատոր-
միւզները, որոնք Ապուքիւրի պատերազմէն
փոքր ինչ յառաջ գծուեցան. զումամբը՝ Վել-
լինգտոնին է, իսկ զծագրութիւնը՝ Նելսոնի :
Կային ձեռագիրք Գալիլէոսի, Նեւտոնի, Մի-
քայէլ-Սնգեղոսի, Փրանկլինի, Վաշինգտոնի,
Մուլլերի, Կարոլոս Հինգերոպի, մեծին
Պետրոսի, Գուբերի, Լուտերի, Տասսոյի,
Կրոմուելի, և այլ անթիւք : Բայց ահա ուրիշ
տարօրինակ իրմ'այլ. մինչդեռ հիմակ չգիտեմ
թէ ինչ պիտի տայի՝ այն թղթերէն գէթ մին
աչացս առջև ունենալու համար, այն ժա-
մանակ՝ որ զանոնք տեսնելու համար բաւա-
կան էր միայն ծռիլը՝ հետաքրքրութեան և
սչ շուքը կը զգայի. և որ զեռ աւելի տար-
օրինակ է, կը նախատեսէի, և գրեթէ ապահով
էի՝ թէ պիտի չի ցաւէի զանոնք չի գիտե-
լուս վրայ : Մեղապրելով ինքզինքս՝ ես ինծի
կը հարցնէի. — Բայց ինչո՞ւ չես հետաքրք-
րուիր. — և կը պատասխանէի. — Չգի-
տեմ. — և զուրս ելնելու սաստիկ կատաղու-
թիւն մի կը զգայի, և կը վազէի այն սրահ-
ներուն մէջ վայրենեաց յատուկ անտարբե-
րութեամբ մի առ այն բոլոր զանձները, ո-
րոց մէջ կարելի էր անցունել ամիս մի՝ ան-
ընդհատ վայելից և զուարճութեանց մէջ :

— Կը վձարե՞ս քե չէ՛ .

Թանգարանէն զուրս ելնելու միջոց լսեցի
այս խօսքերը (իմ բնիկ մայրենի լեզուովս)
անծանօթի մի բերնէն՝ որ ներս մտնելու
վերայ էր : Ո՛վ ամենաքաղցր լեզու, ըսի ինքն-
իրենս, և կանգ առի զիտելու համար այն
անծանօթը : Գործաւորի կերպարանք ունէր,
և կը խօսակցէր կնոջ մի հետ՝ որ իրեն
ամուսինը կ'երևար : Տեսնելով թէ իրեն
զարձեր կը նայիմ, ինքն այլ ինծի դարձաւ.
և երբ ժպտիլս յանկարծ իրեն աչքին զի-
պաւ, — տեսէք իրին զարմանալի ելքը,
— փոխանակ հասկնալու՝ թէ իւր մէկ հայ-
րենակիցն էի ես՝ Լսնդրայի մեծ ծովուն մէջ
կորսուած, թէ իւր «կը վձարե՞ս քե չէ» խօսքն
զուարթացուցեր էր իմ սիրտս, և թէ —
եթէ համարձակէի — հաճոյքով մի պիտի
հրաւիրէի զինքը ինծի հետ ճաշելու, չղի-
տեմ՝ ինչ խեղքը փչեր էր կարծելու՝ իբր
թէ չար զիտաւորութեամբ կը նայէի ես իւր
կնոջը, և իմ անոյշ նայուածքիս պատաս-
խանեց կատաղի և ուղառնալից նայուածքով
մի. և տեսնելով թէ կը շարունակեմ ես
նայիլ, քայլ մի յառաջ եկաւ :

— Ապերանխտ լոմբարդացի, — մրմնա-
ցի ես մեղմով՝ յառաջ տանելով ճանապարհս

տխրութեամբ, — դու սրտիս սլաքի հա-
րուած մի տուիր. բայց գնա՛, քեզ կը նե-
րեմ ես ի մէր հասարակաց մօրը :

Երեկոյէն առաջ, ուզեցի ուրիշ շրջադա-
յութիւն մի ևս ընել օդային երկաթուղեաւ,
և երթուղարձի տոմսակ մ'առի քաղաքին ո՛ր
և է կէտի մի համար : Բոլորովին տարբեր
տեսակ զուարճութիւն մ'է այս, բայց ստոր-
երկրեայ շրջադայութեան հաւասար կենդանի
և հրապուրիչ : Կը վազենք տանիքներու
վերայէն, ծխոյ և ծիծեռանց աշխարհին մէջ,
ծխնելոյզներու, խողովակաց, հողմացոյցերու,
լուսամուտներու, երգիքներու բարձրածայր
կատարներու անսահման անտառի մի միջէն.
կը տեսնուին հազարաւոր փոքրիկ ծածուկ
խորշեր, որոնք անծանօթք են այն անհարթ,
քմահաճոյ, առանձնակճարտարապետութեանց,
և որ մեծատարած քաղաքին վերջին յարկին
վերայ կը բողբոջէ՝ իբր օդին մէջ կախուած
անհուն երկրի մի վայրենի բուսականու-
թիւնն. կ'երևին հազարաւոր փոքրիկ գաղտ-
նիքներ պատուհանիկներու, մարդկային որ-
ջերու, տանց վանդակներու՝ որ ընդ մէջ
երկնքի և երկրի կախուած կը թռին, և ու-
րոնց մէջ սակայն բազմաթիւ ընտանիքներ
կը բնակին՝ հանդերձ իրենց օդային պար-

տէգիկներով. կը տեսնուի վարը՝ ի խորս՝
փողոցներուն մէջ սև ամբօխը, որուն վերայէն
կ'անցնինք սուրալով՝ իբր հեղեղատի մի վերա-
յէն, հազիւ լսելով նոցա շառաչը. և չորս
բոլորնիս կը պարզուի ընդարձակ տարածու-
թիւն մի՝ որ շատ հեռուն կ'երթայ, և մերթ
ընդ մերթ կ'երևին՝ Տաճիս գետը, նաւա-
հանգստի նաւաց կայմերն, լայնածաւալ պար-
տէզներու կանաչութիւնն, արուարձանաց
գործատուններու աշտարակներն, և ամենայն
ինչ, բաց ի հիանալի տեսարանին սահման-
ներէն :

Դեռ սակաւ մի ճանապարհ կայր՝ զոր
պէտք էի հանրակառօք երթալ. շուտով ա-
ռաջին հանդիպածին տանիքին վերայ մագըլ-
ցեցի ելայ, որ տարաւ դիտ մինչև ծայրը,
և յետոյ վարձայ նոյն տեղը՝ ուստի մեկներ
էի : Նոյն ընթացքին միջոց յաճախ առիթ
ունեցայ զարմանալու այն չափազանց ըն-
տանութեան կամ համարձակութեան վերայ,
որով ինձ մօտիկ նստողներէն ո՛ր և է մէկը,
նստարանաց մէկ կողմէն միւսը անցնելու
համար, իմ ուստ իբր նեցուկ կը գործածէր,
իւր բոլոր ծանրութիւնը վերաս բեռնաւորելով,
և ձեռքը վերցնելու միջոց ուժգին ցնցում
մի տալով ինձ, ինչպէս մարմնամարզիկ մի՝

որ յետ ցատքելու չուանէն՝ մէկիկ կը նետէ երկաթեայ ձողը: Առաջին անգամ ինձ այս ծառայութիւն ընողն, որ յանակնկալս և յանկարծակի պատահեցաւ, գրեթէ ջանքախեց զիս: Դարձայ իրեն, ինչպէս իրաւունք էր, որ գէթ իրմէ ժպիտ մ'ընգունիմ՝ իբր հատուցումն՝ որով ըսել ուզէր. — Ներեցէք: — Բայց ի՞նչ. կռնակը ինձ վարձուցեր էր՝ առանց փայթ անգամ ընելու նայիլ՝ թէ ո՞րչափ երկայն էի: Տեսնելով թէ այս էր տեղւոյ սովորութիւնը, ամենայն զգուշութիւններ ի գործ կը դնէի այնուհետեւ, և ամէն անգամ որ կը տեսնէի թէ ինձ մօտիկ կեցողներէն մին ձեռքը կ'երկնցներ, ուսս կը մօտեցնէի իրեն՝ ըսելով. — Հրամայեցէք. — և այսպէս՝ հաստատուն բռնելով մինչև որ անցնէր՝ աւելի նուազ կը զգայի ցնցումը: Բայց յետոյ, մի և նոյն հանրակառքին մէջ, այն բանին փոխարէն՝ շատ մեծ հաճոյք զգացի և զուարճացայ, երբ տեսայ թէ կարելի էր զուարճալի խօսակցութիւն մ'ընել՝ առանց իրարու լեզուն հասկնալու: Քովս նստած երիտասարդ մի, որ շատ ուրախ կ'երևէր, սկսաւ հետս անգղիերէն խօսիլ: Էս պատասխանեցի գաղղիերէն. — Չեմ հասկնար: — Նա չիմացաւ թէ ես չեմ

հասկնար, և ծիծաղելով խօսակցութիւնը առաջ տարաւ: Գլխով նշան ըրի թէ՛ ո՛չ, չեմ հասկնար, զուր տեղ մի՛ նեղուիր, շունչ մի՛ հատցընէր: Դէպքը այնպէս բերաւ՝ որ այն ո՛չը յարմար եկաւ ինձ ուղղած հարցմանը, և հետեաբար աւելի եռանդագին շարունակեց նա խօսակցութիւնը: Այն ժամանակ, տեսնելով թէ այնքան հաճոյք կը զգար խօսելով, ձեացուցի թէ յիրաւի կը հասկնայի իւր խօսքերը, կէս ժպիտներ և անորոշ նշաններ ցուցնելով դէմքիս վերայ, որոնք որոշակի չէին կրնար ղախառակիլ ինձի ըսած ոչ մէկ բանին: Յետոյ, ձանձրանալով այն դերը կատարելէն, մտածեցի որ՝ եթէ ինքը ինձի հետ այնպիսի լեզու մի կը խօսի՝ զոր ես չեմ հասկնար, ապա ուրեմն ես այլ կրնայի իրեն հետ այնպիսի լեզու մի խօսիլ՝ զոր ինքը չէր հասկնար, և սկսայ խտալեւրէն խօսիլ: Միջէն չեղնելիք խառնակութիւն մ'էր այն, իրարու միտք չէինք հասկնար. և սակայն ծիծաղեցաւ նա, ձեռքը ծնդիս վրայ զարկաւ, և հետաքրքրութեամբ սկսաւ ուշ դնել՝ իբր թէ եղանակ մի երգէի իրեն. յետոյ դարձեալ սկսաւ անգղիերէն խօսիլ, և այսպէս բաւական ժամանակ շարունակեցինք, երկու կողման այլ փոխադարձ գո-

հութեամբ, մինչև որ կանգ առաւ հանրա-
կառքն: Վար իջանք, ձեռքս տուաւ ժա-
մացուցակը Շոգեկնաւային ընկերութեան մի,
որուն կ'ենթադրեմ թէ գործակատար մ'էր
ինքը. և իրարու ձեռքը սեղմելով բաժ-
նուեցանք, նման երկու անձանց՝ որոնք օ-
րուան բոլոր խնդրոց վերայ ըստ ամենայնի
համամիտք և համաձայնք գտնուեր են իրարու:

Երեկոյեան քաջութիւն չունենալով մաղ-
ճոտութեան (spleen) դէմ դնելու, շուտով
պանդոկ գնացի զգուշութեան համար: Ո՛հ,
որչափ փափաքելի էր ինձ մէկը ունենալ
այն աեղ վարձքով, որ կենար և ուշ դնէր
ինձ որուն յօժարութեամբ կէս անգլիական
ոսկի պիտի տայի, այնչափ պէտք կը զգայի
շաղակրատելու, յետ այնչափ իրեր տեսնելու
և չի կարենալու մէկն անգամ պատմել ու-
րիշին: Չգիտելով ուրիշ ինչ բնել, սկսայ
պատրաստել այն բաղադատութիւնները և
պատկերները, զորս պիտի գործածէի՝ առն
գաւնալով Լոնդրայի մեծութեան զազափար
մի տալու համար. և որովհետև շատ օրերէ
ի վեր ուղեցոյց զրքեր միայն կը թերթէի
և հանդիպողին աեղեկութիւններ կը հար-
ցնէի, ուստի նիւթ չէր պակսեր ինծի:

Արդ զիտցեր, — կ'ըսէի աթոռակի մի՝

որ կ'ենթադրէի թէ մտերիմ բարեկամ լի-
նէր, — զիտցի թէ Լոնդրայի երկայնու-
թեան չափն է տառնուլեց մզոն, իսկ շըր-
ջապատն է երեսուն և հինգ. իսկ արուար-
ձանք՝ որք հետզհետէ կ'աւելնան անոր վերայ,
նոյնչափ ժողովուրդ ունին՝ որչափ Փլորեն-
տիա, ինչպէս է Գրինուիչ. կամ որչափ Հոտլմ,
ինչպէս Քելքէտ. կամ որչափ Մարտիլիա,
ինչպէս Հաքնէյ: Թէ միայն Լոնդրայի մէջ
գտնուած ծառաներով՝ խաղաղութեան ժա-
մանակի խաղական բանակէն աւելի բազ-
մաթիւ բանակ մի կրնար կազմուիլ. թէ
գազի ճրագիկներով, որոնք քաղաքին տասը
հազար փողոցները կը լուսաւորեն, երկրիս
շրջապատին չորրորդ մասին հաւասար երկայն
փողոց մի կրնայ լուսաւորուիլ. և հաշուելով՝
թէ տասը լիար դարեջուր պէտք է գերմա-
նացի մի զինովցնելու համար, Լոնդրայի մէջ
սպառած տարեկան զարեջրով կարելի է երկու
անգամ գինովցնել՝ պատերազմի ժամանակ
ստրի վերայ եզոզ բոլոր գերմանական բա-
նակը. թէ Լոնդրայի մէջ տարեկան կերուած
սպանդանոցի անասունները ետեւէ ետեւ կե-
ցրնելով՝ կը կազմուի անընդհատ շարք մի, որ
բոլոր Եւրոպան կը կտրէ՝ ճիբբալատարի նե-
ղուցէն սկսելով մինչև Ռուսաստանի հիւ-

սիսային ծայրը. թէ Լոնդրայի մէջ տարեկան սպառած ոստրէները կը ծածկեն Պարիսու բուշանդակ Արիստան դաշտը՝ ի միասին առած Յենայի կամուրջը և Տրոկադերոյի հրապարակը. և թէ, Լոնդրայի-կամրջին վրայէն կ'անցնին ամէն օր քսան հազար կառք:

Երկրորդ առաւօտը գնացի տեսնելու Բիւրեղեայ սլաշտը:

Գ

Փոքրիկ անցքն Վիկտորիայի կայարանէն մինչև Բիւրեղեայ սլաշտը՝ երկար ուղեւորութեան մի զանազան տեսարանները կը ներկայացնէ աչաց: Նախ և առաջ կ'անցնիս ուրիշ սաստիկ երազընթաց շոգեշարժ կառախումբերու միջէն, որոնք կ'երթևեկեն լայն կամրջի մի վերայ, որ կարծես Տամիսի վերայ կախուած հրապարակ մ'է, յորում այնքան խիտ առ խիտ կը կարեն զիրար առնուհետք, որ բովանդակ միապաղաղ երկաթեայ մակերևոյթ մի կը ներկայանայ աչաց: Ա'անցնիս յետոյ Բատտերսէյի մեծ ցանգապատ սլարտիզին քովէն: Յետոյ կը յաջորդէ շարք մի կայարաններու, ճեմելեաց

կամ գետնափոր ճանապարհներու, արուեստանոցներու՝ որոնք գործաւորաց հարիւրաւոր տուներով շրջապատեալք են, և քաղաքին մէջ իբր գիւղեր կը կազմեն. բոլոր տուներն այլ մի և նոյն ձևը և գոյնը ունին, իւրաքանչիւրն իւր փոքրիկ սլարտէզով, և ամէն կողմ կը տեսնուին փոքրիկ մանկանց խմբիկներ: Յետոյ ուրիշ ընդարձակ սլարտէզներ, վիթխարի շէնքերու անկատար կազմածներ, նախագիծք փոքրիկ քաղաքներու որք մի քանի ամսէն պիտի աւարտին և պիտի բնակուին, մթերանոցք, բուրաստանք, զրեակք, գերեզմանատունք, և որչափ աչքդ կը կտրէ, շինուածոյ նիւթոց մեծամեծ կոյտեր՝ որք գուշակել կու տան ապագային մէջ ուրիշ քաղաքներ: Փապուղեաց ներքև, բացօդեայ տանիքներու գերանաց վերայ, մինչև սանիքներուն ծայրը, ծառերուն վերայ, և փողոցին երկու եզերները, ամէն տեղ զարմանալի ծաւալում մի շատախօս ծանուցադրերու, որոնք իրարու հետ կը մրցին՝ տօնաւաճառի մի վաճառողաց աղաղակներուն նման, և բովանդակ զաւառի մի մէջ տարածուող վաճառանոցի մի երեւակայական կերպարանքը կու տան տեղւոյն:

Հուսկ ապա բլրոյ մի գաղաթան վերայ կ'են

րևի Բիւրեղեայ պալատին յաղթամարմին
զանգուածը, որ բոլոր կենտի վիճակին կամ
կոմսութեան կը ցուցնէ իւր թափանցիկ կա-
մարաց փափուկ շքեղութիւնը :

Ներսը, մէկ հատիկ անհուն սրահ մ'է,
փոքրիկ աշխարհ մի : Առջին տեսնելուն
մարդ բան չի հասկնար. գաւթէ մի կը մըտ-
նեմ սրճանոց մի, սրճանոցէն վաճառանոց
մի, վաճառանոցէն ծաղկաղուորձ պարտէզ
մի, պարտէզէն թանգարանի մի մէջ : Նո-
ճեաց, գափնիներու, հալուէներու, արմա-
ւենեաց, և այրեցած գօտոյ բոլոր ուռճաւտ
և սաղարթալից բուսոց մէջ կ'երկնցընեն ընձ-
ուղաք իրենց վիզերը, և Միքայէլ-Անգե-
ղոսի արձանք կը բարձրացնեն իրենց գլուխ-
ները : Եզրիպական գաւթի մի սփինքսներ
բուն մէջ, կը տեսնեմ հեզուն յունական
տուն մի՝ Լայոկոսնի խմբով և Միլեան Աստ-
ղիկով : Յունական տունէն կը մտնեմ հօով-
մէական տուն մի, ուսկից Աշխարհայի խոր-
հրդաւոր փոքրիկ սենեկաց խորերը կ'ընկղմի
մարդու աչքն, և Աշխարհայէն կը տես-
նուի ներսը՝ Պոմպէայի տնակի մի գաւթին :
Պուրս եղնելով՝ կ'անցնիմ գիրար խածատող
կատաղի առիւծներու և վագրերու խմբերու
միջէն, երկու կարգ արծիւներու և թութակ-

ներու մէջտեղէն, և առջևս կ'երնէ բիւզան-
դական գաւթի մի, յորմէ՝ կարէ կարէ զրանց
միջէն՝ կ'երևի միջնադարեան տան մի գա-
ւթին, վերածնութեան դարու պալատի մի
սրահն, և գոթացի եկեղեցւոյ մի մատուռն :
Կը շարունակեմ ընթացքս մահարձաններու
և շիրմաց, աղբիւրներու, պատմական նկա-
րուք դարդարած զրանց, և արդի քանդա-
կագործութեան բոլոր հրաշալեաց միջէն, և
կը հասնիմ անթիւ մարդիկներու ամբօթի մի
մէջ՝ որ խոնած կեցեր է թատրոնի մի զրան
առջև, ուր « Trovatore » թատրերգութիւնը
կը ներկայացուր : Սակաւ մի անդին, մէկ
կողմը՝ կը տեսնուի երաժշտարան մի, ուր
կարող են կենալ երեք հազար երգիչք և
նուագածուք, կիսագմբէթի մի ներքև՝ որ
Ս. Պաւլոսի մայր եկեղեցւոյ գմբէթին երկու
լայնութիւնն ունի. իսկ հակառակ կողմը՝
թատերաբեմ մի կայ, ուր ուսուցիչ մի չա-
փաղիտական ուսմանց դասախօսութիւն կ'ընէ :
Յետոյ կը յաջորդեն կարգաւ կատակերգու-
թեան թատրոնը, միջին սենեակներ, կըր-
կէսք. կը մտնեմ հովանոցներու և տաճա-
րաց ձեով շինուած ընդարձակ վաճառանոց-
ներու լաբիւրինթոսի մի մէջ, ուր բոլոր աշ-
խարհաց հնազէտ ճարտարութեան ամենէն

աւելի հրաշալի գործածներն ի ցոյց դրուած են, Գահիրէէն սկսեալ մինչև ի Բիրմինկամ և Պարիսէն մինչև ի Պեկին: Կ'անցնիմ մատենագրանաց սրահներէ, գաշնակներու, կառաց, կահ կարասեաց և ծաղկամաններու երկայն և անընդհատ շարքերու միջէն, և կ'երթամ կը կորսուիմ անտառի մի ծառերուն և քարայրներուն մէջ՝ ուր կը բնակին Ափրիկէի և Ուկրաինոյ վայրենիներն, որոնք աստ անդ ցրուած են երէներ և զազաններ որսալու, կամ վաւարաններու չորս բոլորը հաւարուած են ընտանիքներով, և կամ քաւերու ետև դարաներ են՝ իբր թէ ուզէին զմեզ նետահար ընել: Յանկարծ սանդղի մի կը հանդիպիմ և վեր կ'ելնեմ. և ահա կը բացուին զիմացս զահլիճք և սրահք՝ որոց ծայրը չի տեսնուիր, ուր կարելի է գնալ մզմաներով՝ իւզանկար և ջրանկար պատկերաց, լուսանկարներու, և նշանաւոր մարդկանց կիսանդրիներու միջէն: Եւ ասոնց վերայ, ուրիշ զահլիճք և սրահք հազարաւոր զարձուածներով, ուսկից՝ զուրս նայելով՝ մէկ նայուածքով կ'ընդգրկէ մարդ կենտի կոմսութեան զեղեցիկ զաշտաւայրը. և զէպ ի վայր նայելով՝ այն բովանդակ երեակայական շրջանակը սրահներու, պարտէզներու, գաւիթ-

ներու, թատրոններու, պանդոկներու. այն ամբոխ բազմութիւնը՝ որ կ'ելնէ, կ'իջնէ, կը խռնի թատերաց քով, կ'անյայտանայ պահ մի և կ'երևի զարձեալ բուսոց և արձանաց մէջ. և ձևերու, զոյններու, տեսարանաց այն հիանալի զանազանութեան վերայ, և աշխարհիս մանրանկարին վերայ՝ զոր կը ծածկէ զմբեթարդ բիրեղեայ երկինք մի, արևուն լոյսը՝ որ ամէն կողմէ ներս կը հոսի ճառագայթարձակ, կապուտակ կամարներու և պատերու երկայնութեամբ՝ ծիածաններ, փայլակներ և արծաթի կայծերու ցայտումներ սփռելով:

Լոնդրա դառնալուս միջոց այնպիսի զէպք մի պատահեցաւ, որ անդղիներէն չի գիտնալուս վերայ սաստիկ ցաւեցայ և մինչև անգամ լացի: Շոգեկառքին մէջ գտնուողներէն մին տեսայ որ կը ծխէր. ես այլ Պարիսէն հետս բերած Վիրգինիա ծխազանիկներէն վերջին մնացածը վառեցի: Հաղիւ թէ վառեր էի՝ երբ յանկարծ տիկին մի ներս մտաւ. նշանացի հարցուցի թէ արդեօք ծուխը կը փասէ՞ իրեն. նա անդղիներէն պատասխանեց ինձ, բայց զիմաց արտայայտութենէն այնպէս հասկըցայ՝ որպէս ի՞նչ բնել ուզէր. — Այո՛, կը

ֆեասէ ինձ : — Մահացուցման և անձնա-
նուիրութեան բոլոր ուժովս պատուհանէն
գուրս նետեցի ծխազլանիկը : Դեռ գետին
ինկած չէր այն, երբ ծխող մարդն բռնելով
բազուկս՝ հասկցուց ինձ զազդիւրէն, թէ
պատասխաններ էր տիկինն՝ որ մնաւաւնդ թե
իրեն ախորժելի էր ծուխն : Եւրբ դարձայ
տեսայ պատուհանիկը, ձեռքս՝ որ զատարկ
էր, տիկինը՝ որ կը ծիծաղէր, այնպիսի մա-
րելիք մ'եկաւ վերաս՝ որ կարծես պիտի մեռ-
նէի :

Լոնդրա հասնելով՝ զնացի յարբայութիւնն
վիւստմինիստրի, Անգղիոյ Ս. Խաչ եկե-
ղեցին :

Ներս մտնելով մարդ՝ եթէ առանձին լի-
նի՝ պիտի խոնարհեցնէ ճակատը մինչև ի
յատակն :

Այն տեսակ Պանթէոն մի՝ անհուն ա-
պացոյց մ'է կճեայ՝ ի նպաստ անմահութեան
հոգւոյ :

Հազիւ թէ ներս մտած, վեր կը բար-
ձրանան մարդու աչքերը՝ դիտելու կամարաց
սրանիւն ամենաբարձր ազեղները, յետոյ կը
զառնան չորս կողմը պատող արձաններու
բազմութեան վերայ : Այնտեղ մեծամեծ մար-
զիկ խոնած՝ ճնշուած են, ճմլուած և պա-

հուրտած են : Հազիւ առաջին քայլերը կ'ը-
նես, դիմաց կ'երչեն Պիա, Պալմերստոն,
Հոբերա Պիլ, որոնք լեզէոնին արժանաւոր
առաջամարտիկներն են : Խորշի մի մէջ կայ
Յարութիւն Պաւլի : Մեծամեծ փառաց ար-
ձանք խառնուած են փոքրագոյն փառաց ար-
ձաններուն հետ, որոնք՝ փոխանակ նսե-
մացնելու զանոնք՝ աւելի ևս կը փայլեցնեն :
Պանթէոն մ'է այն՝ զերազանց կերպով ուժ-
կալարական : Հոյակապ իշխանք կը ննջեն
մեծանուն քերթողաց կից : Շէյխսպիրի մօտ
կայ մանկավարժ մի՝ Սիդրէաս Բէլ. Նեւ-
տոնի քով՝ զրօշակիր մի. երկու մեծայաղթ
ծովակալաց մէջտեղ՝ Գարրիկ զերասանն, որ
շրթանց վերայ ժպիտով մի կ'երևի թատե-
րաբեմին վարպետաց միջէն : Արքունի սե-
նեկապետաց, արքայից և քաղաքադէս բարձր
պաշտօնէից ամբոխի մի մէջ, որոց առջևէն
կ'անցնի մարդ անտարբեր և անզգայ, կը
պատահին սիրելի և փառահեղ պատկերներ,
որոնք բարասել կու տան սրտի, իբր թէ
մի անձանիթ աշխարհի մէջ զանուած բարե-
կամներ լինէին. ինչպէս են, Գրէյ, Միլ-
տոն, Գոլդսմիթ, Թոմսըն, Տակրէյ, Ազգի-
սըն, և վերջինն՝ ամենէն աւելի մեծամեծ-
ներուն հաւասար սիրելի և սգալի՝ Կարոլոս

Դիկէնս : Հռչակաւոր զօրապետաց մէջ, ուրանք ծովը և ցամաքը արեամբ ներկեցին, կը փայլէ մարդկութեան մեծամեծ բարերարաց պայծառ և անարատ փառքը, որոնք գերութեան ջնջուելուն առաքեալներն եղան, Հանուէյ մարգասէրն, Վինսօրինկամ բօիշկն, և Յակոբ Ուատ՝ դտիշն շոգեշարժ մեքենայի : Հանձարոյ շքեղափայլ մեծութեան քով՝ անաչառ մեծութիւնն արդարակորով հոգեոց, անբնկճելի բարուց, համբերատար աշխատութեանց և անծանօթ զոհողութեանց մէջ սպառած երկար կեանքերու : Այլ սրշափ զանազան խորհրդածութիւնք այն քարէ հիւնաշի աօղնեգործ և նկարակերտ զրուագներով զարդարուած մատուռներուն մէջ, ուր կը շրջի մարդ իշխանաց շիրիմներուն մէջ, արքունի եօթն ցեղերու արկածից և զօրութեան յիշատակներու մէջ : Եթէ այն բալոր արիւնը, զոր զաշոյնն կամ տապալն ցայտեցուցեր էր Հենրիկոս եօթներորդի և Եղուարդ Խոստովանողի շիրիմներուն մէջ տեղ թաղուած մարդկանց երակներէն, իսկոյն մէկ անգամէն օփուէր տաճարին մէջ, թիզ մ'անգամ մարմար անարատ և մաքուր պիտի չի մնար : Մարիամ Ստուարդ, Լորդ Ստափորա, ամուսինն Աննայի՝ զբտուհոյն Սո-

մերսետի, գլխատուեցան. Թովմաս Տիւրմ, Այմէր Վալենտացի՝ Պեմբրոկի կօմսն, Թովմաս Վուդսոկցի՝ Սալիսբըրիի զուքսն, Հոբբարաոս երկրորդ, Եղուարդ Ե և եղբայրն՝ Եորկի զուքսն՝ Եղուարդի զժախտ որդիքն, Բուկինգամի զուքսն, Սպենսեր Պերսուալ՝ գանձարանի կամ երեսօնից տտենապետն, սոքա բոլորն այլ սպանուեցան. իսկ Նիկողայոս Բալենալ՝ խանձարոց մէջ խեղճուեցաւ զայեկէն : Մատուռներուն մէջ շրջելէս վերջը, վայրկեան մի գտնելով՝ երբ պահապանն միւս կողմը դարձեր կը նայէր, Սկոլտիոյ թալաւորաց հին աթոռին վերայ նստայ : Ետոյ՝ ձեռքով շօշափեցի այն քարը, որուն վերայ Յակոբ նահապետն հանգչեցուցեր էր գլուխը՝ երբ աստուածային տեսիլն երևցաւ իրեն :

Ո՛վ որ չէ տեսած անձրևելը Լոնդրայի մէջ, Լոնդրա քաղաքը տեսած չէ. ես ունեցայ այս զուարճութիւնը այն առաւօտը՝ երբ դնացի Տամիսի ստորերկրեայ ձանապարհը տեսնելու : Այն միջոց հասկցայ՝ թէ ինչպէս այնպիսի օդով փորձութիւն կ'ունենայ մարդ ատրճանակով մի ինքզինքը սպաննելու : Տուները կը կաթկթեն, իբր թէ քր-

անէին. կարծես ջուրը միայն երկնքէն չի թափիր, այլ պատերէն ևս կը կաթի և գետնէն դուրս կ'ելնէ. տուներու մութ դռներն աւելի ևս կը մթագնին և իւրացին երևոյթ մի կ'առնուն. փողոցաց մուտք՝ քաղաքներու մուտքեր կը թուին. ամենայն ինչ աղաւղի, մաշած, բորբոսած և չարազուշակ կը թուի. մարդ չի գիտեր ո՞ր կողմը դարձանել աչքը, որ անախորժ բանի չի պատահի. յանկարծակի սարսուռներ կ'ունենայ մարդ, որոնք յարկարծահաս ձախողութեան մի յարձակելուն ազդեցութիւնը կ'ընեն. յոգնածութեան դառն զգացում մի կ'ունենայ, ամէն բանէ խորշում մի կը զգայ, անբացաւարելի կամք մի փայլակի նման անհետանալու այս տաղտալի աշխարհէս:

Մինչ այս բաներս կը մտածէի, իրօք անհետացայ աշխարհէս՝ լուսաւորուած շրջանուոր սանդուխէ մի վայր իշնելով, որ գետնին խորքը կ'երթայ, Տրամիսի աջակողմեան եզերաց վերայ Լոնդրայի աշտարակին դիմացը: Իջայ երկու մթադոյն պատերու մէջ, մինչև որ դիմացս ելաւ բուրբակ բացուածն կամ բերանն երկաթեայ հսկայ խողովակին, որ կ'երերայ իբր մեծ աղիք մի գետոյն ա-

հագին փորին մէջ: Սոյն խողովակին ներքին կողմը կը նմանի ստորերկրեայ նեղ և երկայն սրահի, որուն ծայրը չի տեսնուիր: Լուսաւորուած է շարք մի անթիւ ճրագներէ, որոնք քողարկեալ ազօտ լոյս մի կ'արձակեն, նման գերեզմանական լապտերներու. ներսը մառախլապատ թանձր օդ մ'է. երկայն միջոցներ կը կտրէ մարդ առանց մէկուն հանդիպելու. պատերը կը կաթկըթեն ազուգայի մի կողերուն նման. տախտակամածն կը շարժի սաից ներքէ՝ ինչպէս նաւու մի յատակն. դիմացէն եկող մարդկանց քայլերն և ձայներն քարանձաւային բոմբին մի կ'արձակեն, և կը լսուին՝ մարդկանց տեսնուելէն առաջ, որոնք՝ հեռուէն՝ մեծամեծ ստուերներ կ'երևին. և վերջապէս կայ այնտեղ չգիտեմ որպիսի խորհրդաւոր բան մի, որ առանց ահաբեկելու՝ սիրտը տարտամ անհանգստութեան մի մէջ կը ձգէ: Երբ մէջտեղը հասայ, ուր այլ ևս խորութիւն կամ միջոց չէր երևեր ոչ այս կողմը և ոչ այն կողմը, և կը տիրէր գետնազամբանի լուծութիւն մի, և չէի գիտեր թէ դեռ ո՞րչափ ճանապարհ կար ընելիք, և մտածեցի թէ վարը ջրոյն մէջ եմ՝ գետոյն մութ խորութեան մէջ, ուր կը մեռնին անձնասպանք, և թէ

կը տեսնէ, որոնք գեանայարկ սրահներու մէջ հաւաքուած են. սակայն դարձեալ նոցա մէջ կ'ընկղմի, երբ կը տեսնէ այն զարհուրելի խաւարչուտ զնդանը, ուր տասուերկու տարի տառապեցաւ վալտէր Ռալէյդ՝ Եղիսաբեթի մտերիմն, երբ կը տեսնէ տապարը, տակաւին արինթաթաւ կոճղը՝ ուր Սշտարակի բանտարկելոց հարիւրաւոր գլուխներ կտրուեցան, դեռ անվաս մնացած գործիքները՝ որովք մարմինները կտոր կտոր կ'ընէին և ոսկրները կը փշրէին՝ առանց մեղքընելու: Ճիշք և աղաղակք, զորս մարդկային ստեղծուած մի՛ միայն կենաց հետ միասին կ'արձակէ, հառաչանք՝ որք սարսափ կ'ազդեն մարդու, ձեք և շարժմունք, աղերսական խօսքեր՝ որք սիրտ կը կեղեքեն, և գերմարդկային դիմադրութիւնք մարդոց՝ որք չեն ուզեր մեռնիլ. ահա ինչ՝ որ բուռն և սաստիկ կերպով կը դգայ և կը տեսնէ մարդ մտածութեամբ, երբ կը շրջի այն անիծեալ շէնքին նեղ և ծամածուռ անցքերուն մէջ:

Սուանձին սրահի մի մէջ, ապակեայ մեծ պահարանի մի ներքե, որ երկաթեայ ցանցով մի պաշտպանուած է, կը տեսնուի կոյտ մի արքունի գաւազաններու, թագերու և

ապարանջաններու, որոնք ելեկտրական լուսոյ ճառագայթի նման մարդու աչքը կը շլացնեն. Անգղիոյ թագին ազամանդներն են, որոց ամենուն համագումարն կը հաւասարի եօթանասուն և հինգ միլիոն խալական լիրայից:

Լոնդրայի աշտարակէն դուրս ելնելու՝ առաջին անգամ տեսայ զարեջրատան մի մէջ գիողշով գինովցած մէկը: Զգուանք ազդեց վերաս: Զէի կրնար հաւատալ՝ թէ արբեցութիւնն այն աստիճան կարող էր կերպարանափոխ ընել զմարդ: Թերեւս զուարճալի բան մ'է տեսնել մեր սովորական գինովները, որոնք կամ չափէ դուրս կը զուարթանան կամ խոր քնոյ մէջ կ'ընկղմին, բաղդատութեամբ Լոնդրայի գինովներուն՝ որոց դէմքն կ'այլանդակուի և կը կծկի, օրհասականի նման տոգոյն և տմոյն, հիւանդի և խենթի արտայայտութեամբ, աչքերը լայն բացած և սեւեռած՝ դիակի աչքերու նման: Եւ սակայն կը տեսնեմ որ դեռ այն եղիւնիները, այն վիճակին հասած, անյագօրէն կ'ըմպեն այն զարհուրելի ըմպելիքը, որոնք անզգայացած գետին կը թաւալին՝ կայծակնահար եղած մարդիկներու նման, անվայել կերպով գլուխնին պատերուն և սեղան-

ներուն կը զարնեն, և բոլոր երեսներն կ'աշխատեն. իսկ ներկայ եղողները ծիծաղելով կը զիտեն այն զգուելի տեսարանը:

Քայց արբեցողաց այն նողկալի տեսարանին հակառակ, ինձ համար մեծ զուարճութիւն և վայելք մ'էր՝ Լոնդրայի փողոցներուն և պարտիզաց մէջ անոնել մանուկները, այն անզղիացի սիրուն մանուկները՝ որոնք իրաւամբ հռչակուած են ամենուրեք, թէ աշխարհիս ամենէն աւելի կայտառ և շնորհալի մանուկներն են: Ստերիլն լիբայի ոսկեգոյնէն սկսեալ մինչև ամենէն աւելի պայծառ մետաքսի մոխրագոյն և եգիպտացորենի հասկի թարմ թեւերուն շէկ գոյնը, ամէն բաղադրութեամբ շիկահեր զլուսներ կը տեսնուին, որոց մազերն լայն լուսաւոր և ալեւելք կը ծածանին ուսոց վերայ, և փորձութիւն կը բերեն մարդուն անցնելու միջոց՝ գոգոնի կտրել մկրատով և առնուլ: Փոքրիկ այտեր՝ որոնք վարդի գոյնին ամէն աստիճանաւորութիւնները ունին, ծաղիլը պատող տոբոյն տերեւներէն սկսեալ մինչև այն փոքրիկ հեշտասէր թերթերը, որոնք սերմնափակին հետ կը զուգաւորին. ծերանեղոյն բերանիկներ՝ այնպէս որ կը զարմանայ մարդ՝

թէ ինչպէս թռչունները չեն կտցեր զանոնք. երկնագոյն բիւրեւ և սպիտակ ամբոժութիւններ, որոնք պէտք են ամաչեցընել Մուրիլլոյի Անարատ Յղութեան շուրջը թռչող մանուկները: Եթէ չի գողցայ՝ հետո չի բերի զրկաչափ մի այն մանուկներէն, այս է պատճառը՝ որ չգիտէի ո՛ր դնել զանոնք: Քայց չի կրցայ ուրիշ փորձութեան մի գէմ դնել: Օր մի, «Green-Park»-ին մէջ, բռնելով առնոցմէ մին՝ որ քովէս կ'անցնէր, այնչափ համբուրեցի զինքը՝ որ շունչը կտրեցաւ. և յետոյ մանկածուին վարձունելով զինքը՝ որ վազեց ազատելու համար զողայն՝ աղերսական ձև մ'ըրի, իբր թէ ըսէի. — Ներեցէք ինձ, պէտք կը զգայի այն բանին: — Մանուկներն կը յիշեցընեն ինձ՝ Տիւսան տիկնոջ զիմանկարուց հռչակաւոր ցուցահանդէսը: Չի վրդշացի զայն տեսնելուս վերայ, սակայն աւելի տխուր՝ քան թէ հաճոյական՝ տաւալորութիւն մ'ըրաւ վերաս: Հագիւ ներս մտայ՝ զիմացս ելաւ Նապոլէոն Գէ զիական, անկողնի վերայ տարածուած՝ մարաջախտի հանդիսաւոր նշանազգեստով, այնչափ զարմանալի կերպով նմանցուցած իրականին, որ մոտենալու խորշում մի զգացի: Մինչ կը զիտէի զայն, աչքիս ծայրով մէկը տեսայ քովս՝ որ ցա-

ւազին կու լայր. դարձայ և նայեցայ իրեն ուշադրութեամբ, և սարսափած ետ քաշուեցայ. Պիետրին էր -- մոմէ շինուած -- բոլոր սև հագած, ուրուականի մի նման կանգուն կեցած խուռն բազմութեան մէջտեղ: Իշխանական մեծ սրահին մէջ, ուր կը գտնուէին հարիւրաւոր թագաւորը, թագուհիք, զօրավարք, Անգղիոյ և Սպանիոյ ամբողջ արքունիքներ, իրենց ժամանակաց շքեղ տարազներով, աւելի ազատօրէն շունչ առի և տուի: Արագոնայի թագաւորի մի շուրջը գտնաւով, թիւերի ցցունքին հանդիպեցայ. յետոյ Գուլիելմոս կայսեր և Փրեդերիկ Կարոլոս իշխանին մէջտեղէն սահելով գնացի, և անցայ Յուլիոս Ֆալրի և Բիսմարկի առջև, որոնք մեկուսացած անկեան մի մէջ սաստիկ ջերմ կերպով կը վիճաբանէին իրերաց հետ: Կայծակի պէս անցայ այն սրահին միջէն, ուր ամփոփուած էին Անգլիոյ բոլոր նշանաւոր շարագործներն: Այն վայրագ ապուշներուն երեսներն, այն զգուշաւոր շարժումներն, այն արևնթաթաւ զգեստներն, այն կէս մթութեան մէջ՝ որով չիմանար մարդ նոցա կեղծ կամ շինծու լինելը, սարսափ ազդեցին վերաս: Եթէ նոյն պահուն վարագուրի մ'ետեւէն ազգակ մ'արձակէր մէկը, պիտի կարծէի

թէ այն մարդասպաններէն մէկը զաշոյն մի մխեց նորա սիրտը:

Օր մի գնացի տեսնելու հռչակաւոր Դրամատունն Անգղիոյ, յորում կը գտնուէին ինք հարիւր պաշտօնեայք, և որոց ամենուն կը հատուցանէ տարուէ տարի վեց միլիոնի թուշակ մի, և իւր արկղներուն մէջ ունի չորս հարիւր միլիոնի հարստութիւն՝ բոլոր ոսկի և արծաթ, և ապակափեղկի մի ներքև կը պահէ քսանըհինգ միլիոն արծող տոմսակ մի: Մեծ սրահ մտայ՝ ուր կը լինին վճարմունք. հարիւր պաշտօնեայք՝ հարիւր փոքր պատուհանաց առջև կեցած՝ աճապարարի երազութեամբ արծաթ և ոսկի կը բաժնեն պաշտօնական ծրարներով, ավերով կամ թիակներով, և զրամատեարքն աճապարանօք կը ընուն գրպանները և քսակները, և զուրս կը փախչին զողերու նման՝ կասկածոտ աչօք իրենց բոլորտիքը նայելով: Պէտք է տեսնել յայտի փայլերը և ազօտ ցոլացումները, շրթանց և յօնքերու ամենաթեթեւ կծկումները, և մարդկանց երեսներուն հագար և մէկ արտայայտիչ՝ այլ անբացատրելի շարժումները՝ ի տեսել ոսկւոյն: Պէտք է տեսնել թէ ինչպէս այն ոսկին կը սահի, խոյս կու տայ, կը փայլի, և հնչիւն

ներ կ'արձակէ՝ որոնք ուրախութեան ծիծաղ-
ներ կը թուին, և ամէն տեսակ պշտանք և
քնքշանք ցոյց կու տայ՝ որ կարծես ոգևո-
րեալ և շարամիտ է։ Ես իսկ՝ այն տեսա-
րանին առջև՝ առաջին անգամ եպերեղի
յուզում մի զգացի, և այնպիսի կերպարանք
մ'առի, որ եթէ մէկը տեսնէր զիս նոյն
պահուն՝ պիտի գոչէր անշուշտ. — Բռնե-
ցէք այդ մարդը։ — Տասնևութ տարեկան
եղած միջոցս պիտի չունենայի նոյն զգացու-
մը. այն տարիքին հոգ չի բնեք մարդ հա-
րուստ չի լինելուն վերայ։ Երիտասարդու-
թիւնն, ինչպէս կ'ըսէ մեծ բանաստեղծ մի,
խորհրդաւոր սպասեղ կամ յոռաւ մ'է,
և հազար ու մէկ բաներուն հետ՝ որոց կը
սպասէ նա անորոշ և հեռաւոր ապագային
մէջ՝ կը յուսայ նաև հարստանալ։ Կը յու-
սայ զարձեալ անծանօթ ազգականներու
ժառանգութիւն մի ստանալ, և երեկոյ մի՝
թատրոնէն վերջը՝ գիշերային փոքրիկ սեղա-
նին վերայ դրուած զրամատան արժէթուղթեր
գտնել, զորս չի գիտեր թէ ո՞վ զրկեր է։
Բայց իւրաքանչիւր տարի որ կ'անցնի՝ մեր
ոսկի երազոց ցնորական խոստումներէն մէկ
մէկ բառ կը ջնջէ, և այն ժամանակ՝ ոսկոյն
տեսիլն մտածել կու տայ և մեղամաղձիկ փա-

փաքներ կ'արթնցընէ մեր սրտին մէջ. ո՛չ
թէ դատարկութեան սիրոյն համար, այլ այն
քաղցր ազատութեան՝ զոր կը խլէ մեզմէ
ամենօրեայ սոխպողական աշխատութիւնն. և
կարենալու համար՝ տասը տարի զրբի մի
վերայ աշխատիլ, տանը մէջ լեզուաց չորս ու-
սուցիչ բռնել, Ափրիկէի մէջ ուղևորութիւն
մ'ընել, և սիրոյն հետ միասին՝ կարմիր
յակնթեայ պսակ մի և կրանիտեայ պալատ
մի նուիրել։

Մի և նոյն օրը գնացի Բէրլիէյի հռչա-
կաւոր զարեջրատունը տեսնելու, որ տարե-
կան չորս միլիոն և կէս իտալական լիրայ
հարկ կը վճարէ տէրութեան, և տարուէ տարի
երեքհարիւր հազար հարիւրալիտր զարի կը
սպառէ։ Գարեջրատան դուռ գտնելու հա-
մար՝ Սութուարկի թաղին փողոցներուն մէջ
բաւական ժամանակ պտըտեղէն յետոյ, հար-
ցուցի զայն ուրիշներուն, և մեծ զարմանքով
իմացայ՝ թէ արդէն իսկ զարեջրատան մէջ
կը գտնուէի, և թէ մինչև այն ժամանակ
նորա շրջապատին մէջ անցուղարձ կ'ընէի։ —
Ապա Բէրլիէյի քաղաք կոչեցէք զայն,
— ըսի պահապանին՝ որ կ'ընկերէր ինձ։
Պաղարիւն անգղիացին քմծիծաղ մ'ըրաւ,
և երախտագիտութեան համար սկսաւ ման-

բամասն տեղեկութիւններ տալ ինձ, շրջեցընելով զիս այն շէնքերուն անվերջանալի բաւիղներուն մէջ, փրփուրի լճերու բոլորախորթ, վիթխարի կարասներու և գարեջրոյ շառաչուն ջրվէժներու մէջ. և վերջապէս, երբ սրուններու համար սակաւ մի հանգիստ խնդրեցի, տարաւ զիս հանգչելու բարձր պատշգամի մի վերայ, ուսկից թեւը երկնցընելով — ինչպէս կ'ընէ զօրավար մի բանակին մէջ — սկսաւ ցուցընել ինձ այն ընդարձակածաւալ շրջանակը տուններու, շտեմարաններու, ձիաստաններու, համբարանոցներու և զաւիթներու, որք Բէրկէյի գարեջրատունը կը կազմեն. Ահաւասիկ, բսաւ նա զոռոգարար, աշխարհիս ամենամեծ գարեջրատունն:

Մի և նոյն երեկոյն, Անդղիոյ զրամատան առջևէն անցնելով՝ տեսայ սակարանը, և փոքր ինչ կանգ առի այն զիրար կտրող փողոցաց բաւղին մէջ, ուր կ'եռայ Լոնդրայի մեծ առևտրական շարժումը. յետոյ, բոլորովին այն տեսարանով զբաւուած, տուն դարձայ՝ առևտրական գործոց ձեռք զարնելու և ճոխութեան գանձեր զիզելու սաստիկ մոլութեամբ մի յուզուած, զոր բնաւ չէի զգացած կենացս մէջ: — Գրեւէն ինչ

օգուտ, կ'ըսէի ինքնիրենս, պէտք է զործել և աշխատիլ: Այս ինչ կեանք է՝ բաւեր վաճառել և հետտորական կեանք մ'անցունել: Պէտք է ապահով և հաստատուն գործ մ'ընել: Փառք Աստուծոյ, զեռ ժամանակ կայ: Եղեր են ուրիշներ՝ որոնք քան զիս շատ ուշ՝ վաճառականութեան սուեր են իրենք զիրենք, և յաջողեր են կարգաւորել իրենց բախտը: Խառլիս դառնալուս պէս՝ իսկոյն պիտի ջանամ, պիտի աշխատիմ, ո՛ր և է գործի մի ձեռք պիտի զարնեմ: Բարեկամներս պիտի չի ծիծաղին արդեօք վերաս: Թո՛ղ ծիծաղին. ես այլ պիտի ծիծաղիմ իրենց վերայ՝ երբ ամարանոց մի շինեմ ի Ֆիեզովէ...: Բայց տեսնե՛ք սակաւ մի, թէ ինչ մասնաձիշող կրնամ փորձել: Պէտք է փոքրէն սկսիլ. Գինիներ, ըմպելիքներ... չեմ ըսեր, բամբակ...: — Նոյն վայրկենին կարծեցի տեսնել մի փոքրիկ սպիտակ մասն ինծի երկընցած, և լսել ծաղրածու ձայն մի՝ որ կը հարցնէր ինձ. — Դո՛ւ: — Այն ժամանակ ծիծաղեցայ և վաճառական լինելու զիտաւորութիւնը մտքէս հանեցի:

Հոգրայի թանգարանները լաւ կերպով տեսնելու համար պէտք է հարուստ լինել, այսինքն է՝ կարենալ ամբողջ տարի մի հանգըստեամբ բնակիլ այն մեծ քաղաքին մէջ. ապա թէ ո՛չ, թանգարանաց այցելութիւնք կը դառնան կատարեալ զինուորական հապճեպ գնացքներ: Տակաւին կը կարծեմ վազել անվերջանալի սրահներու միջէն այն համաշխարհի վաճառանոցին, որ է՝ Սուրբ Կենսինդոնի թանգարանն, յուսալով միշտ՝ երբ նոր սրահ մի կը մտնէի՝ թէ այն վերջինը լինէր, և միշտ թեւերս վար ձգելով յուսահատաբար՝ երբ հազիւ դուր հասած՝ կը տեսնէի ուրիշ շարք մ'այլ սրահներու: Մեծ բան է՝ եթէ յիշեմ Ռափայելի հռչակաւոր նախագիծքը, կամ Լարենսի զարմանալի Հաւկետ մի, որուն առջև երկար ժամանակ կանգ առի սրահի մի մէջ, այն սարսափելի առեղծուածը հոսիւն համար: Սակայն Տրափալզարի հրապարակին մէջ գտնուած նկարչութեան փոքրիկ թանգարանն չունի այս անպատեհութիւնը, և տակաւին աչացս առջև կենդանի

են Հոգարտի այն անմահ ամուսինքն, որուն համար նկարիչն երկու հազար իտալական լիրա ստացաւ, և Տիւրների լուսոյ երեակայական պատերազմներէն յետոյ՝ քսան անգամ աւելի թանկ գնով վաճառուեցաւ. Ռափայելի նշկարքն՝ որք քսանհինգ տարի փնտռուեցան. և ուրիշ պատկերք Սնդղիոյ չորս սիրելագոյն նկարչաց, որք են՝ Կորեճճիոյ, Պուսսէն, Մուրիլլոյ և Կլոդիոս լորենացի: Նոյնպիսի հապճեպ գնացքով այցելեցի նա եւ Հնդկաց, Սոանի և ծովային թանգարանները, վիրաբուժային վարժարանը՝ ուր կը տեսնուի կրմախքն հռչակաւոր սիկիլիացի դաճած Կարոլինա Կրակամիի, որ կարող էր թաղուիլ գըլանաձև գլխարկի մի ներքև, և իրլանդացի հսկայ Պայրնի, որ փողոցաց միջէն անցնելու ժամանակ՝ առաջին յարկին մէջ բնակող մարդոց ծխափողը կը վառէր:

Բայց քան զամէն ազդեցութիւն աւելի անջնջելի պիտի մնայ մտացս մէջ՝ Հասարակաց կամ Համայնից Խորհրդարանին ըրած տպաւորութիւնն: Առանց գիտելու ներս մը տայ, — զատարկ էր. — զիտեցի, կրկին նայեցայ, և բնաւ մաքիս ծայրէն անգամ չանցաւ՝ թէ Խորհրդարանն էր այն: Սրահ մի՛ ըստ երևութիւն՝ փոքրիկ, աղնուապետական

հոյակապ ճոխութեամբ նկարակերտ զարդարուած, որ շքեղ կանոնիկոսաց վայել մայրեկեղեցոյ դասի մի գաղափարը կու տար, և որ սպիտակագլխոս և շիկահեր փոքրիկ կոմսուհեաց գումարման մի ամենայարմար տեղը պիտի լինէր: Երբ իմացայ թէ Համայնից Խորհրդարանն էր, — այն Խորհրդարանն՝ ուր կը հնչէ աշխարհիս ամենամեծ ճարտասանից պարզ և հանդարտ պերճախօսութիւնն, որ յետոյ արձագանդ կու տայ՝ պոռոտախօս վճիռներու և բռնազբօսիկ ճամարտակութեանց փոխութեամբ լատին Խորհրդարաններու մէջ, — պատկառանք մի ըզգացի. և առաջնորդէն հրաման առի մատանցս ծայրով դպչելու գաւազանին (the Mace), յուսալով թէ ինձ պիտի փոխանցէր անզղիական ազգին հանդարտ և վսեմ վիճարանութեանց զօրութիւնը:

Յետ յոգնեցուցիչ այցելութեանց թանգարաններու և պալատներու, կ'երթայի հանգչելու ծառատունի ճեմելեաց մէջ, — Լոնդրայի քաղմամարդ աւնապատին այն մեծ ու վասիւններուն մէջ, ուր մարդոս հոգին կը զուարթանայ՝ երբ կը տեսնէ թէ աշխարհս բոլոր տուն և երկաթուղի չէ. ուր հարիւրաւոր կանայք՝ գեղեցիկ ձիերու վերայ հեծած՝

կ'երթեկեն ծառուղեաց մէջ, որոց ծայրն չի տեսնուիր. և հազարաւոր փոքրիկ տղայք՝ Երոնք Խումբ Խումբ կը վազվզեն ընդարձակ մարգագետիններու վերայ և մեծամեծ լիճերու շուրջը, որոց վերայ կը սահին կ'երթան անթիւ մակոյկներ և նաւակիկներ. և սոքա ամէնը մտածել կու տան հաճոյքով՝ թէ կեանքն բոլորովին տաժանումն և վաճառաշահութիւն չէ. ուր ծաղկած դաշարութիւնն, դիմաց զուարթութիւնն և իտալական երաժշտութեան ներդաշնակութիւնն՝ գողարիկ և վառվռուն զգացմամբ մի կը կենդանացնէին մտացս մէջ սիրելի ծննդավայրիս պատկերը, զոր քիչօր վերջը պիտի տեսնէի դարձեալ: Ո՛վ Հայդը-Փարբ, Բիճենթ'ս-Փարբ, ո՛վ ճեմելիք Վիկտորիայի, Սուրբ-Յակովբայ, Գրիշուիչի, Սութուարկի, ո՛վ դարաստանք Բատերսէյի և Հոլանդայի, — իմ մեղամաղձիկ տխրութեանցս բարեւեր մխիթարիչը, — շնորհակալ եմ և կ'ողջունեմ զձեզ: Կը յիշեմ նաև երախտագէտ զգացմամբք՝ Ուինտսորի զղեկին բլրակը, Էտոնի սուրակները և անտառիկները, Բիչմոնդի ճեմելիքները, Քիուի պարտէզները, և Լոնդրայի բոլոր շրջակայ զուարճալի գբօսավայրքը, ուր որ կ'երթայի ապաստանելու՝ կիրակէից և տօնական

օրերու սպանիչ ձանձրութենէն փախչելով: Ո՛հ, ալ որ չէ տեսած զԼոնդրա կիւրակէ օր մի, չի զիտեր նա թէ ի՞նչ է ձանձրութիւնն: Գլու- ներն գոցուած, պատուհանք ձողերով փա- կուած, փողոցներն ամայացած, հրապարակ- ներն լռիկ և անձայնք. ամբողջ թաղեր եւ քերտի վերայ թողուած, ուր կարելի է սո- վամահ լինել՝ առանց մէկէ մի տեսնուելու և օգնութիւն գտնելու. անբնակ քաղաքի մը- թին տիրութիւն մի. անսահման ձանձրոյթ մի ամենայն իրաց վերայ, այնպէս որ սիրտի ըսէիր՝ թէ արձանք կը նիրհեն և տուներն անգամ տաղտուկ կը զգան. ուր այնպիսի լայն և երկայն սաստիկ յօրանչներով կը բանայ մարդ բերանը, որ իսկ և իսկ բնական ազդում մի կ'ունենայ երեսը շօշափելու՝ զննելու համար, թէ արդեօք տեղէն խախտած բան մի կ'այլ զէմքին վերայ:

Լոնդրա օրէ օր աւելի մեծ կ'երևեր ինձ: Ի՞նչ ուղղութեամբ և որչափ որ քաշէի, երբէք չէի յաջողեր՝ ո՛չ թէ միայն նորա ծայրը տեսնել՝ այլ և ոչ տուներու նուա- ղութիւն, որ քաղաքին վերջնապէս նշան մի լինէր: Ինչ ինչ կողմեր, երկրորդ ան- զամ մի ևս անցնելով նոյն տեղերէն, փլու-

րենտիոյ չափ մեծ քաղաքի մասեր կ'երևէին զիմաց, զորս առաջին անգամ չէի տեսած: Ամէն օր, նոյն իսկ քաղաքին արևմտեան ծայրը գտնուող թաղերուն մէջ՝ ուր գրեթէ միշտ կը յաճախէի՝ յանկարծ կը բացուէր առջեւ իբր զլութութեամբ անծայր անհուն փողոց մի, զոր տեղացոյց քարտիսին վերայ անգամ չէի տեսած: Առաւօտը կանուխ կը սկսէի արշաւանքս, նախորդ օրը քալած տե- ղերէս կրկին անգամ կ'անցնէի, առանց զա- նոյք ճանչնալու. ծառատունկ պարտէզ մի կը հասնէի, ուր սակաւ մի հանգչելով՝ շունչ և հոգի կ'առնուի. յետոյ դարձեալ կը մըտ- նէի փողոցներու անվերջանալի լաբիրինթոսին մէջ, մերթ հետիոտն, մերթ ճեպլընթացիկ և երբեմն այլ երկանիւ թրթռուն կառքերով, ամէն մէկ անկիւնադարձին ապշութեան բացազան- չութիւն մ'ընելով, ինչպէս երբ լերան զա- ղաթը կ'երևէ մէկն և հա՛յ յանկարծակի նոր աշխարհ մի կ'երևէ զիմացը: Տակաւին զըլ- խուս մէջ կը պտըտին հազարաւոր խառնի- խուռն պատկերներ անբաւ բազմութեամբ լե- ցուն գոհններու և փողոցաց կիցերու, մե- ծամեծ ամայի միջոցներու և մատախլապատ հեռաւորութեանց, զորս չգիտեմ Լոնդրայի ո՞ր կողմը և ո՞ր օրը տեսեր եմ, — որք յաճախ

կը խառնուին և կը շփոթուին երազոց մէջ երեցած երեակայական քաղաքներու տեսիլներուն հետ :

Լոնդրայի մեծութիւնն և հարստութիւնն ամէն վայրկեան տարբեր տպաւորութիւններ կ'ընէին վերաս : Մերթ ընդ մերթ խաւացուոյ անձնասիրութիւնս ճնշուած և նուաստացած կը զգայի իմ մէջս . կը յիշէի արհամարհանքով այն փցուն մեծաբանութիւնները՝ զորս կ'ունենամք յաճախ մեր տուններուն մէջ, մենք զմեզ բաղադատելով միայն մեղի հետ . կ'առաջադրէի՝ յիտալիա զառնալուս՝ հարուածել և ջախջախել զանոնք կծու հեգնութիւններով . կ'ուզէի անզղիացի ծնած լինել, որ իրաւունք ունենայի բարձրէն նայելու լատինասեր ազգաց վերայ : Ուրիշ անգամներ՝ ընդ հակառակն, նոյն երկրին գերազանցութեան տեսիլն՝ ազնուական գործով խառն և եռանդուն խանդաղատանք և սէր մի զգալ կու տայր ինձ գէպ ի հայրենի աշխարհս : Մի՛թէ զաւակ մի, կը մտածէի ինքն իրենս, նուա՞գ պիտի սիրէ իրեն մայրը՝ աղքատ և հիւանդ լինելուն համար : Յաճախ և ո՛չ իսկ նախանձելի կ'երևէր ինձ այն մեծութիւնն, և կ'ըսէի. ունայնութիւն, ունայնութիւն :

Ի՞նչ նպատակ ունի, ինչպէս կը հարցընէ Լէոպարդի հովին, այս ահազին շարժումը, այս անսահման իրարանցումը մարդկանց և իրերու : Մի՛թէ քան զմեզ աւելի գոհ և երջանիկ են զոքա : — Հարստութիւն ունին : — Շատ լաւ . բայց մենք մտախուզ չունինք, և խեղճով մէկը թերեւս արեւուն մէջ աւելի կը վայելէ կեանքը՝ քան թէ հարուստ մի խաւարին մէջ : Եւ մի՛թէ այն տեղ չի կա՞ն թշուառութիւնք և անհուն ցաւեր : — Երբ բեմն այս հէք խաւիւրն կը փայփայէր նոյն իսկ անձնասիրութիւնս : Երբ ճեպընթացիկ կառաց մէջ քաղաքավար ընկեր մի, իմանալով իմին խաւացի լինելս, կէս բարեսէր և կէս հետաքրքիր նայուածքով զիմացս վերայ բան մի կը փնտռէ՝ որ համապատասխանէր այն գեղեցիկ իրաց և զուարթ կենաց տարաժամ պատկերին, զոր ամէն ռաբաթականի մէջ կը զարթուցանէ խաւիւր անունն, կենդանի հաճոյք մի կը զգայի, և հանդիպակաց պատուհանիկին ապակոյն մէջ կը տեսնէի, որ աչերս կը փայլէին և երեսներս կը կարմրէին վարդագոյն :

Բայց որպիսի դաս մ'է համեստութեան այս ուղեորութիւնս : Ո՛րչափ անձուկ կը թուի

ճանապարհորդողին այն ծանօթութեանց և զազափարաց հորիզոնն, յորում կ'ապրի սովորաբար, և սակայն իւր տան մէջ՝ իրեն բարեկամաց և զրբերուն մէջ՝ այնչափ ընդարձակ կ'երևի: Տեսնել թէ մեր « կըրթութեան գանձ » կոչածին կէսն անգամ, զոր ուսմանց և զխօսողութեանց այնչափ տարիներու մէջ հազիւ կրցեր ենք հաւաքել, բնաւ ոչ մի արժէք չունի օտար երկրի մէջ՝ ուր կը գտնուինք: Ըմբռնել և համոզուիլ՝ թէ մեր տան մէջ, մինչ կը կարծէինք ընթեռնուլ աշխարհիս մատեանը, իրօք միայն էջ մի կարդացեր ենք, և թէ հազարաւոր իրեր՝ որք մեզի մեծք և կարևորք և աշխարհիս կէսը լեցնելու արժանաւոր բաներ կ'երևէին, ուրիշ բան չեն եղեր՝ բայց միայն տան խաղալիքներ, և որոնք դռնէն քայլ մի դուրս բախորովին ոչինչ են: Օտար երկրի մէջ ըրած մեր ամէն մէկ քայլին՝ աչքերնուս առջև ձեռք մի կը բացուի, ուսկից կը տեսնեմք ի խորս մեր ազգայնութեան անդունդները, և կը լսեմք յատակէն կարեկցութեան քրքիջ մի: Ընդհակառակն, կան նաև վայրկեաններ, յորս զազափարաց շարժումն այնչափ կ'երազէ մեր մէջ, և ակնթարթի մի մէջ կը տեսնենք, կը գուշակենք, կ'ըմբռնենք այնչափ իրեր՝

որք յառաջն մթին և անծանօթք էին մեզ, որ եթէ մտաց այն տենւոյին գործօնութիւնն կարենար այնպէս շարունակաբար տեսլ, արաբոյ կարգի մարդիկ պիտի լինէինք: Ո՛րքան մեծամեծ զազափարներ և զխտումներ կը ծնանին մտքերնուս մէջ այն ժամանակ, որոնք սակայն յօգս կը ցնդին փողոցին առաջին դարձուածին:

Յեա մեծութեանն և հարստութեան, Լոնդրայի մէջ ամէն բանէ աւելի զիս զարմացնողն եղաւ կարգաւորութիւնն: Այն ահագին վիթխարի քաղաքն հոլանդացի գիւղակի մի նման բարեկարգ և կանոնաւոր է, և որուն համաձառալ կենաց գործողութիւնք ժամացուցի ճշգրութեամբ կը կատարուին: Ո՛րք և է օտարական՝ որ հազիւ փոքր ինչ գաղղիներէն հասկանայ՝ կարող է առանձին միայնակ ազատ լինել ամենայն մտատանջութենէ և առանց րոպէ մ'իսկ կորսնցընելու: Պատերն և ճեպընթաց կառքերն, որոնք բոլոր ծածկուած են ծառուցազրբերով, կ'առաջնորդեն իրեն անյրէպ ամէն մէկ քայլին. դարձեալ, մարդ մ'այլ յանկարծ տպուած թերթ մի կը գնէ ձեռքը, որ իրեն խորհուրդ մի կամ օգտակար տեղեկութիւն մի կու տայ: Լոնդրայի ո՛ր և է կողմը որ

խոտորի մէկը, պէտք է տանիքներու վերա-
յէն անցող առաջին կառավարին ուղղութեամբ
երթայ, և ահա անպատճառ կայարան մի կը
հասնի, որուն պատերն կ'ուսուցանեն իրեն
տուն դառնալու ճանապարհը: Օր մի ճեպըն-
թացիկ կառքի մի մէջ մտայ՝ առանց գիտելու
թէ ո՛ւր կ'երթար. Լսնդրայէն զուր տարաւ
զիս բաւական մղոն հեռու. վար իջայ գիւ-
ղական ճաշարանի մի քով, ուր մինակ մնա-
ցի: Այն տեղ գտնուողներէն և ո՛չ մին գաղ-
ղիներէն բառ մ'անգամ չէր հասկանար. հե-
տեաբար չի կարողացայ գիտել թէ ո՛ւր տեղ
էի, և թէ երբ պիտի անցնէր դարձեալ ճեպ-
ընթաց կառքն: Փոքր ինչ մտաւանջութեան
մէջ ինկայ: Պաշտեցայ գիւղակի մի մէջ.
բոլոր փայլուն անակներ և ողորկ պարտէ-
զիկներ, ուր միայն ազնուական պատանի մի
տեսայ ձի հեծած, և պատուհանաց ապակի-
ներուն ետեւ օրիորդի շիկահեր գլուխ մի.
գերեզմանական լուծիւն մի տիրեր էր ա-
մէն կողմ: Ի՞նչ բնեւ. ո՛ւր երթալ: Յան-
կարծ սուշել մի լսեցի, որ սաստիկ յուզեց
սիրտս՝ ինչպէս բարեկամի մի ձայնն. այն
կողմը վազեցի և մէկ քառորդէն Լսնդրա
հասայ:

Օտարականի համար՝ Լսնդրայի մէջ երե-

կոյեան ժամերն շատ տխուր են: Սաստիկ
մազձոտութեան վայրկեաններ ունեցայ: Պա-
րիսու այն մեծ սօնական շարժման և ծա-
ռազարդ փողոցաց երևակայական լուսաւորու-
թեան և շքեղութեան վարժած լինելով, Լսն-
դրայի փողոցներն մութ և մեղամաղձիկ կ'ե-
րէին ինձ: Կու լայի ես՝ յիշելով այն խուռն
բազմութեամբ լի սրճարանները, հոյակապ
կրպակները, և մինչև անգամ անհամեստ
նկարները Մոնմարտի ծառազարդ փողոցին,
մոռնալով այն իմ զգացած սաստիկ զայրոյթս՝
երբ կը տեսնէի քաղաքին ամէն կողմը ծա-
ւալած՝ լիտի, յաղթանակող և ակներև անա-
ռակութիւնը: Բայց ի՞նչ գաղտնիք կայ այս
վհատութեանց, այս խոր տխրութեանց մէջ՝
որք յաճախ կը յարձակին մեր վերայ՝ մի
անծանօթ քաղաքի մէջ, և այնչափ խոր և
սաստիկ են՝ որ երբեմն անցորդաց կարեկ-
ցութիւնը շարժելու չափ ցաւալի կերպարանք
մի կ'առնունք: ... Բայց ի՞նչ է պատճառն,
— կը հարցնէ մարդ ինքն իրեն. — լաւ և
հանգիստ եմ, զրամ չի պակսիր ինձ, տունէն
աղէկ լուրեր կ'առնում, ազատ եմ, վաղը
առաւօտ պիտի զուարճանամ, տասը օրէն
հայրենի երկիրս պիտի գտնուամ. ապա ի՞նչ է
պատճառը՝ որ այդպէս անձնասպանի խոժո-

ապէմ կերպարանք մ'ունիմ: — Ո՞գիտէ: Դը — Մէստրի բորտին պէս, ես այլ՝ երբ կը տեսնէի ընտանիքներ, իրենց ազայոց՝ ստնտուին և նորածին մանկան հետ, որոնք կը շրջապէին գոհ և ծիծաղկոտ զիմօք, դառն նախանձ մի կը զգայի սրտիս մէջ, և երեսս միւս կողմը կը դարձունէի:

Լոնդրայի մէջ յանձնարարութեամբ մի կաշիքի է հրաման առնուլ ընկերելու ոստիկանութեան գիշերային պահապաններուն՝ այն ազտեղի թաղերուն մէջ, ուր կը վխտայ ոճրադործներու և մուրդներու խուժանն, և ներս մտնելու այն սրկերուն մէջ՝ ուր որ եղկելիներն սակաւ փողով կ'անցունեն ամբողջ գիշերը: Յսրեկ միջոց պաւառեցայ ես այն փողոցներուն և տուններուն մէջ, ուր ափիոնի արբեցողքն կ'երթան ընդարմանալու և խելագարելու, ուր անհամեստ պարեր կը խաղցուին, և որուն մուտքն է մէկ փող. ուր կռփամարտի (box) սիրողքն և հետաքրքիրք՝ կ'երթան տեսնելու այն անաւոր բռնցի հարուածները՝ որոնք աչքերը դուրս կը հանեն և առամները կը փչրեն. ուր կ'երթան կանայք՝ իրենց գինով ամուսիններէն ջախջախուած գանկերով, ուր հիւժած գաղրադործք

և արիւնշաղախ զոդեր գիրկընդխառն կ'ողջագուրեն զիրար, ուր անասական թիւնն կը սկսի մանկութեամբ և կը յարատեւ ծերութեամբ. ուր վայրագութիւնն, ցոփութիւնն և թշուառութիւնն փոփոխակի կը յաջորդեն իրարու խաւարին մէջ, իբր զզուելի հրէշներ, և կը միաբանին՝ զոհեր ուղարկելու Տամիս գետին, հիւանդանոցներուն և կախաղանին. ուր կ'ետան վերջապէս մեծ քաղաքին նողկալի աղանդութիւնք, և ուր կ'երթար Կարոլոս Գիկէնս գարեջուր ըմպելու իւր ծառային հետ:

Սմենէն աւելի գեղեցիկ առաւօտը՝ զոր անցուցի Լոնդրայի մէջ՝ վերջինն եղաւ, զոր համաշխարհիկ ախորժելի նախաճաշով մի կնքեցի՝ որուն նմանը բնաւ ըրած չէի: Վրէնի աշտարակին վերայ ելեր էի, — այն հռչակաւոր աշտարակին վերայ՝ որ չորս հարիւր վաթսուն փողոցներու և տասներորս հազար տուններու հրդէս մի կը յիշեցնէ, — որուն ծայրէն մէկ նայուածքով կ'ընդգրկէ մարդ Լոնդրայի կամրջին և Տամիսի ձախակողմը վերջացող բոլոր փողոցներուն անաչին շարժումը: Գտայ վերը հինգ համակրելի երիտասարդներ, որոնք ուրախ զուարթ կը շաղակրատէին, ծամածուլով գաղղիներէն լեզուն (ի բաց առեալ մին)

վարսալիրայի ծառայող մանչերու արագու-
թեամբ. ես այլ խօսակցութեան մէջ մտայ,
և յետ մի քանի բառերու՝ ի մեծ ուրախու-
թիւն ինձ՝ իմացայ թէ մին Կոլոնիացի էր,
միւսն՝ Մանչեստրէն, երրորդն՝ Հարլեմէն,
չորրորդը՝ Գուադալապարայէն, և հինգերորդն՝
Լիոն քաղաքէն. այնպէս որ՝ զիս այլ մէջը
հաշուելով՝ վեց պետութիւններ կը ներ-
կայացընէր այն խումբն. Գերմանիա, Անգլիա,
Գաղղիա, Իտալիա, Սպանիա և Հոլանդա,
— երեք հիւսիսային և երեք լատինադարձ
ժողովուրդք, — չորս բարեկազմ միապե-
տութիւնք և երկու հիւսնոց հասարակապետու-
թիւնք: Ծիծաղեցանք այն զարմանալի զու-
գաղիպութեան վերայ, որովհետեւ գերմանա-
ցին և հոլանդացին ևս զիպուածով եկեր էին
այնտեղ մի քանի վայրկեան յառաջ. իսկ
միւս երեքն մի և նոյն կերպով հանգիպեր
և ծանօթացեր էին իրարու անմիջապէս նա-
խօրդ օրը. և մենք մեզի՝ իբր յատուկ ըն-
տրութեամբ եղած՝ համազգային յանձնաժողո-
վոյ մի լուրջ կերպարանքը տալով, գնացինք
միասին նախաճաշ ընելու: Բաց ի սպա-
նիացոյն, և սակաւ մի յիտալացոյն, միւսներն
կատարեալ գարեջրոյ սպունդներ էին. իսկոյն
սեղանն ծածկուեցաւ դատարի բաժակներով,

և խօսակցութիւնն ողևորուեցաւ: Գարեջրոյ
զոլորշիք թմրեցուցեր էին քաղաքական աստ-
լութիւնները և կուսակցական հոգին, և ընդ-
հակառակն վեցին մէջ այլ արթնցուցեր էին
միաբանական սիրոյ զգացումը, որով կը յա-
ջորդէին մէկմէկու շառաչուն բարեմաղթու-
թիւնք՝ ի բարեբաւասութիւն և ի փառս այն
բոլոր աղքատ՝ զորս կը ներկայացընէին նոքա,
— թէ և անարժանաբար, — ինչպէս կ'ըսէր Լիոն-
ցին այն զուարթ խօսակցութեան միջոց, որ
սակայն կարող էր օրինակ լինել տէրութեանց:
Գարեջրոյ ութերորդ շիշը գալէն յառաջ, Ալսազ
զաւառը արդէն ետ դարձուեր էր, Հոլլանդաց
խնկրոյն համար՝ պատերազմի երկիւղի ո՞ր և
է ստուեր ջրուեր էր, զաղղիական սահմա-
նապիւղն վերայ ցրուած կարլոսեանք բռնուեր
և կապուեր էին, և Լիւքսամբուրգ բոլորովին
ապահովուած էր Գերմանիոյ պահանջումնե-
րէն: Յետոյ սկսան պարել սեղանոյն վերայ՝
Գուալտերերդ, Կոստեր, Միքայէլ—Անգելոս,
Մենզուզ, Նեւտոն, Որանտի իշխանն, Վիկ-
տոր Հիւզոյ, և նոցա վերայ՝ աղանդերի յար-
մար և արքեպսկոպիտալ սաստկացած՝ ածա-
կաններու տարափ մի. աստուածային, ան-
հուն, վսեմ, գերմարդկային, ևն: Յետոյ,
որչափ որ մտերմութիւնն կ'աճէր, իւրաքան-

չիւր որ իրենց անձնական գործերուն վերայ սկսան խօսիլ. — Ես վաճառական եմ, ես լրագրի խմբագիր եմ, ես նկարիչ եմ, ես ունիմ . . . այս ինչ բանը. և ամէն որ իւր բնկերով տարիքը կը հարցունէր, և կ'ըսէին իրարու. — Հրամանքդ գերմանացոյ գեղեցիկ տիպար մ'ես, և, Հրամանքդ այլ խաւացոյ գեղեցիկ տիպար մ'ես. և այսպէս մին միւսին լեզուն կը խեղաթիւրէր՝ կը սպաննէր, և մերթ ընդ մերթ կը լուռէր ձայն մի՝ որ կը գոչէր. — Բայց ինչ կ'ընէք, չէք խմեր : — Եւ յետոյ, մեծամեծ դիտաւորութիւններ, խոստումներ և սլայմաններ միտսին գտնուելու յաջորդ տարին ի Պարիս, յԱմստերդամ, ի Պոլիս, այս ինչ փողոցը, այս ինչ օրը, այս ինչ ժամը. և — Հաւատա՛ անպատճառ պիտի գտնուիմ ես, — Գրե՛ հրամանքդ ինծի, — Համարձակ եղիր, քաջուելու բան չի կայ. — և յետոյ գեղուն բաժակներու վերջին բնդհարում մի, գոչելով ամենքնիս միաձայն. կեցցէ՛ քաղաքականութիւն :

Ճիշդ կէսօրը՝ Լոնդրայի աշտարակին մօտ՝ շողենաւ մտայ, որ կը մեկնէր զէպ ի Անվերսա :

Լոնդրայի առասպելական մեծութիւնն չի

տեսնուիր ամբողջ՝ եթէ ոչ վեր ու վայր դալով և երթալով Տափս գետին վերայ. Լոնդոն—Բրիճ և Սիթին կ'ոչնչանան նաւահանգստին բաղկատութեամբ, ամբողջ Լոնդրոս քաղաքն կը փոքրկանայ :

Երբ մեկնեցաւ շողենաւն, արևն կը փայլփլէր և օդը մաքուր էր և պայծառ : Մտանք երկու շաբթ մեծղի նաւերու մէջ, և սակաւ վայրկենից մէջ անցանք Սըբուհի Կատարինէի նաւակայքէն, որ բռներ է՝ ժամանակաւ տասն երկուհազար բնակչաց զրաւած տեղը, և կը ծառայէ իրր նաւահանգիստ այն նաւերուն՝ որոնք կու գան Գերմանիայէն, Սաուրին Նահանգներէն, Գաղղիայէն և Սկովտիայէն. մեր ետեւը թողուցինք այն Լոնդրայի ամբարանոցները, որք իրենց աւազաններուն մէջ ունին երեքհարիւր բարձրակող նաւեր, և իրենց ահազին մթերանոցներուն մէջ երկու հարիւր հազար տակառաշափ վաճառքներ, և որոնք աշխարհիս ամէն երկիրներուն երեք հազար աշխատաւորաց գործ կը ձարեն. և երազաբար յառաջ գնացինք, անցնելով մօտէն նաւաձիգ շողենաւուց, առաքատաւաւուց, մեծկակ նաւակներու, և ամէն ձևով նաւերուն՝ որոնք կ'երթեւեկեն լայն և բնկարձակ գետին վերայ : Սակաւ մի ժամանակ տեսարանն կարգէ զուրս

բան մի չի ներկայացնել: Ահազին շեղձակոյտեր, և անվերջանալի շարքեր պարկերու, տակառներու, վաճառքի ծրարներու, որոնք բռներ են բոլոր ամուսնիքը, թուամբերը, կամուրջները և փողոցաց մուսքերը. անհուն երկայնութեամբ շրջապատ պարիսպներ, անթիւ սեցած տուններ, և ամէն կողմը գործատանց ծովս, մեքենայից շարժում, և իրարանցում բազմադրաց գործաւորաց և նաւատեսաց. միւս բոլոր մեծամեծ նաւահանգստաց մէջ եղած շարժումներէն աւելի սաստիկ և այլակերպ է այս տեղի շարժումն: Բայց երբ կը հասնինք Տամիսի առաջին անկիւնադարձը, նոյն պահուն կը սկսինք գիտել՝ թէ քան զայն յառաջ երբեք այնչափ երկայն միջոց չէինք կտրած ընդ մէջ կարգ կարգ նաւերու. և երբ հազիւ թէ դարձած՝ կը տեսնենք նոր ուղղութեան վերայ անհամար կայմեր և առաքատներ, որոնք վերջ չունին, չենք կրնար զարմանքնիս բռնել: Բայց զարմանքէն աւելի բան մի կը զգանք, երբ կ'իմանանք թէ այս կայմերէն և առաքատներէն անդրադոյն, երկու ամիսնք երկայնութեամբ տարածուած բարձրաբերձ պարիսպներէն զուրս, կան ուրիշ հոծ և խիտ՝ խոր և խառնիխուռն նաւուց անտառներ. ի ձախակողմն՝ արեւմտեան Հնդկաս-

տանի նաւակայից ընդարձակ աւազաններն են, որք հարիւր եկտար տեղւոյ մակերեսութր կը գրաւեն. յաջակողմն՝ հինգ մեծամեծ «վաճառականական» և Սըրբէյի նաւակայքն, որք մզոններով ցամաքին մէջ կ'երկննան: Այլ ևս նաւաց կրկին շարքերու մէջ չենք նուեր, այլ երկու կարգ նաւահանգիստներու մէջ, և աչքն կարող չէ մէկ նայուածքով ընդգրկել այն ամբողջ տեսարանը: Յետ անցնելու «վաճառականական նաւակայք», մէկ երկու մզոն տեղ յառաջ կ'երթանք փոքր ամբարանոցներու մէջտեղէն. բայց միշտ նաւուց անտառներու, քաղաքաց չափ մեծ շտեմարանաց սեցած պատերու, և վաճառքներու լերանց միջէն: Կ'անցնինք Գրինուիչի փառահեղ հիւանդանոցի առջեւէն, և կը դառնանք Շնակզղւոյն շուրջը: Երկու ժամ կ'ընէ որ կը նաւենք, երթալով նաւերու թիւն կը նուագի, և թէպէտ շտեմարանք, գործարանք և տունք անընդհատ կը յաջորդեն իրարու երկու եզերաց վերայ, այլ թուի թէ նաւահանգիստն մօտ է վերջանալու: Շունչ կ'առնում, հանգչելու պէտք կը զգայի, յոգներ էի զարմանալէն: Այսպէս յառաջ կ'երթանք ժամ մ'այլ, յեւելով զԼոնդրա՝ իբր հեռաւոր քաղաք մի, և նաւահանգստին շարժումը և

չառաչը՝ իբր նախորդ առաւ տեսարան մի.
երբ ահա յանկարծ, դետին ուրիշ նոր դարձ
նուած մ'այլ հասնելով, կը տեսնեմ նորա
նոր երկայն շարքեր նաւերու, նոր հեռաւոր
անառններ կայմերու և առաջատաց ձողերու,
նոր վիթխարի ամբարանոցներ, ուրիշ նաւա-
հանգիստ մի, ուրիշ մեծղի տեսարան մի:
Այստեղ զարմանքս յափշութիւն կը փոխուի
և կը կարծեմ երազել: Այնպէս կը թուէր
ինձ՝ թէ մի ուրիշ Լոնդոնայի մէջ պիտի
մտնենք: Այնպէս ինք արևելեան Հնդկաստա-
նի ամբարանոցներու և վիլուիչի նաւարան-
ներու մօտէն, վիկտորիայի ամբարանոցներուն
երկայնութեամբ կ'երթանք, որոնք ձախակող-
մեան ափին երկայնքին վերայ կը տարածուին
երեք միոնի չափ. և այսպէս կը յառաջենք
միշտ ընդ մէջ անվերջանալի պարիսպներու,
անթիւ նաւերու, վաճառքներու, մեքենայից,
ծխոյ, սոյերու, անդուլ երթիւններու, աշ-
խարհիս ամենայն ազգաց զրօշներու, անծա-
նօթ լեզուաց բառերու՝ որոնք մօտակայ նա-
ւերէն կը լսուին, տարօրինակ զգեստներու,
վայրագ զոչումներու՝ որոնք երևակայութեանս
առջև յանկարծոյն կը պատկերեն հեռաւոր
ծովեր և ափունքներ: Եւ երեք ժամ կ'ընէ՝
որ կը աւել սոյն տեսարանս: Զարմացման

զգայութիւնն ո՛րչափ այլ յոգնած լինի, հարկ
է դարձեալ սկսիլ զարմանալ: Մտաց խանդն
կը վառի, այլ ևս չունենար մարդ այն
նուաւագուցիչ զգացումը՝ զոր կը զգայր ի
սկզբան, բաղդատելով այն աշխարհը իրեն
հայրենի երկրին հետ. այնուհետև չի բազ-
դատեր, զի աշխարհաբաղդացի կը համարի
ինքզինքը. ազգային պարծենկոտութիւնն կը
մեռնի մարդկային սնապարծութեան զգացման
մէջ. այնուհետև ոչ թէ Լոնդոնայի նաւահան-
գիստն է որ կը տեսնէ, այլ ամենայն աշ-
խարհաց նաւահանգիստը, երկրիս վաճառա-
կանութեան կեդրոնը, ամէն ցեղի և ամէն
կլիմայի ժողովրդոց համաժողովոյ տեղը. և
մինչ աչքերն սեւեռած կը դիտեն այնտեղ,
միտքն կը թռչի կը կտրէ ցամաքները և կը
պատկերէ իւր մէջ այն անհուն և անթիւ
կոր գծերը, զոր կը գծեն երկրագնդիս վերայ
այն բիւրաւոր նաւերն՝ որք կը պատահին մի-
մեանց և կ'ողջունեն զիրար, նեղութիւնները
և անհամար վտանգները, յաւերժական եր-
թեւելը ծովու և ցամաքի վերայ, անխոնջ
մարդկութեան յաւիտենական աշխատութիւնը,
և կը կարծէ ըմբռնել առաջին անգամ աշ-
խարհիս կենաց օրէնքները: Եւ ի նմին ժա-
մու կը թռչի նաւն, կ'ընդլայնի Տաւիս գետն,

և նաւերու անտառներն՝ իբրև եղեգանց ըն-
դարձակ սուրակներ՝ կը տեսնուին հորիզոնին
վերայ, զոր թեթևակի կ'ոսկեզօծէ ի մուտս
խոնարհող արևն. բայց տակաւին ամբարա-
նոցք կը յաջորդեն ամբարանոցներու, աւա-
զանք՝ աւազաններու, շտեմարանք՝ շտեմա-
րաններու, նաւարանք՝ նաւարաններու. Լոն-
դրա, մեծն Լոնդրա միշտ այնտեղ է. Լոն-
դրա՝ յետ չորս ժամ նաւելու՝ տակաւին
հետերնիս և քովերնիս է, յաջակողմն, ի
ձախակողմն, զիմացնիս, մինչև ուր որ կը
հասնի աչքն, տարակուսի և սարսափի խառն
զգացմամբ մի կը տեսնուի տակաւին այն
հրէշաւոր քաղաքն՝ որ կը գործէ և կը յա-
ռաջէ :

... Գ Ե Ր Զ ...

7550

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0032934

